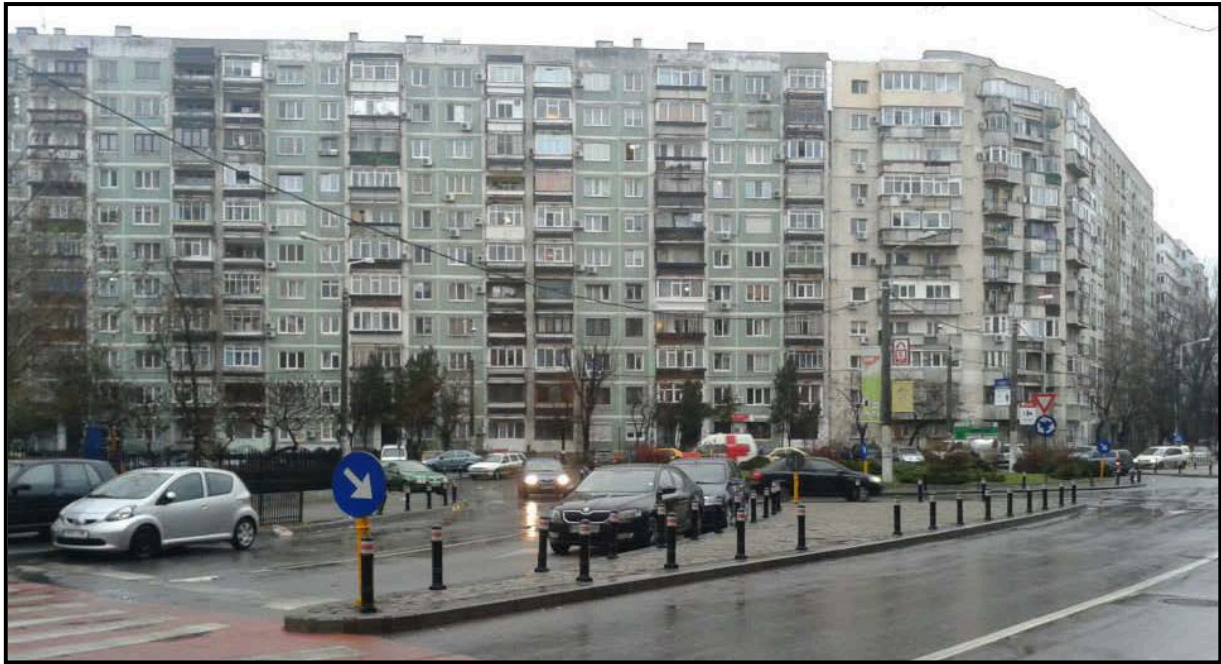

Bijlmer versus Boekarest

Van socialistische idealen naar kapitalistische
werkelijkheid?

Figuur 1. Een typisch appartementenblok uit de jaren zeventig in Vitan, Boekarest.

Rick Bleumink

rickbleumink@gmail.com

Studentnummer: 10616284

Master-scriptie

Eerste beoordelaar: dr. C.U. Noack

Tweede beoordelaar: dr. C. Vos

Zomer 2016

Universiteit van Amsterdam

Faculteit der Geesteswetenschappen

MA Europese Studies, traject Oost-Europese Studies

Inhoudsopgave

Inleiding	
Bijlmer versus Boekarest.....	3
<hr/> <hr/>	
Hoofdstuk 1	
Literatuuronderzoek.....	5
<hr/> <hr/>	
Hoofdstuk 2	
De plannen en bouw van de Bijlmermeer en uitbreidingen van Boekarest.....	9
<hr/> <hr/>	
Hoofdstuk 3	
Aanpassingen in architectuur en stedenbouw vanaf de late jaren zeventig.....	25
<hr/> <hr/>	
Hoofdstuk 4	
Kleiburg en de Magic Blocks: een kapitalistische werkelijkheid?.....	33
<hr/> <hr/>	
Conclusie.....	46
<hr/> <hr/>	
Afbeeldingenlijst	49
<hr/> <hr/>	
Literatuur- en archivalijst	58
<hr/> <hr/>	

Inleiding

Bijlmer versus Boekarest

In 2011 werd de laatste originele Bijlmerflat Kleiburg te koop gezet voor het symbolische bedrag van één euro. Na decennia van problemen in de wijk was dit het enige alternatief voor sloop voor woningcorporatie Rochdale. Het gebouw werd gekocht, gerenoveerd, teruggebracht naar haar oorspronkelijke vorm van 1971 en de woningen werden getransformeerd naar casco kluswoningen. Boven alle verwachtingen werden alle woningen verkocht. De flat in de Amsterdamse Bijlmermeer is veranderd van verguisd naar gewild.

In dezelfde periode vond een project in de Roemeense hoofdstad plaats dat erop gericht was om, net als bij Kleiburg, bewoners actiever te betrekken bij hun leefomgeving. Een actieve bewoner zorgt immers voor een actieve buurt, waar het niet stil is op straat en waar iedereen zich veilig voelt. Vanaf 2009 werden blokken in Boekarest grootschalig gemoderniseerd met financiële hulp van de overheid, een jaar later was het de taak om de openbare ruimte leefbaarder te maken. Waar de ruimten tussen en achter flats voorheen door niemand gebruikt en verzorgd werden, gebruikten bewoners rondom de Calea Moșilor, **net buiten het centrum van Boekarest, de ruimten om elkaar te ontmoeten.**

Beide voorbeelden lijken een andere achtergrond te hebben, doordat de ene gebouwd is in een kapitalistisch systeem en de ander volgens socialistisch idealen. Toch zijn er grote overeenkomsten te zien. Kleiburg is gebouwd in de Amsterdamse Bijlmermeer, die ontworpen is in de jaren zestig, uitgevoerd is in de jaren zeventig en gewijzigd is in de jaren tachtig. De Roemeense boulevard is ontworpen in de jaren zestig, uitgevoerd in de jaren zeventig en tachtig en de directe omgeving ervan in het centrum, het Centru Civic, aangepast in de jaren tachtig. Beide locaties zijn vervolgens recent vernieuwd om de leefbaarheid te verbeteren. De stedenbouwkundige uitbreidingsplannen voor Amsterdam en Boekarest stammen beide uit de jaren dertig en vertonen eveneens grote gelijkenissen: een scheiding van functies en het aanbrengen van licht, lucht en ruimte in de stad werden gezien als de toekomst voor beide steden. De Bijlmermeer in Amsterdam en de buitenwijken van Boekarest zouden de steden moderniseren en de samenlevingen vooruit brengen.

Het is interessant beide steden met elkaar te vergelijken, omdat er overeenkomsten in hun ontwikkelingen te zien zijn, al gaat het in beide gevallen om andere systemen. In deze scriptie wordt onderzocht hoe de Bijlmermeer en Boekarest ontworpen en gerealiseerd zijn aan de hand van een aantal uitgangspunten en theorieën. Het element van het functionalisme, de scheiding van (verkeers-)functies, speelt daarbij een grote rol. Waar komt in de planvorming de wens voor het functionalisme vandaan? Het ideaal van de gemeenschap en het collectief komt in beide voorbeelden sterk naar

voren, wat is daar de reden van? Zijn functionalisme en collectivisme te typeren als kenmerken van een socialistische planvorming of juist van een kapitalistische? Is daarin een ideologische toenadering te zien tussen de Bijlmermeer en Boekarest of dienen de ontwikkelingen los van elkaar gezien te worden? Theorieën die daarbij een rol spelen, zijn die van moderniteit en modernisering. Wanneer is een stad modern en hoe kan een stad op dat niveau komen? De toenaderingstheorie, de 'theory of convergence', en de theorie van de veelvoudige moderniteiten, de 'multiple modernities', staan tegenover elkaar als het gaat om het moderniseren van samenlevingen.

De onderzoeksvraag die centraal staat in deze scriptie vloeit daaruit voort: hoe zijn de Bijlmermeer en grote delen van Boekarest ontworpen en gerealiseerd en op welke manier is er sprake van vooruitgang? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is er een gelaagdheid toegepast om de verschillende ontwikkelingen in beide steden zo goed mogelijk met elkaar te vergelijken. De ene laag, die van planvorming en ontwerp, vond plaats van de jaren dertig tot en met de jaren vijftig en is te vinden in hoofdstuk 2. De andere laag is die van de implementatie en aanpassing vanaf de late jaren zeventig tot en met het begin van de jaren negentig, toen er besloten werd om de Bijlmermeer te slopen en toen er in Boekarest een abrupt einde kwam aan het bewind van dictator Nicolae Ceaușescu. In deze laag in hoofdstuk 3 worden de ontworpen idealen aangepast en ontstaan er nieuwe idealen, die bekeken worden vanuit de oorspronkelijke planvorming. Ten slotte is er een laag, die boven de eerdergenoemde lagen staat, waarin het moderniseringsvraagstuk van de twee locaties behandeld wordt aan de hand van twee case studies. De rol van de oorspronkelijke en vernieuwde idealen heeft effect op de revitalisaties van Kleiburg en de blokken en openbare ruimten rondom de Calea Moșilor boulevard.

Op het gebied van terminologie dient het volgende vastgesteld te worden: er wordt in dit onderzoek gesproken over de Bijlmermeer en over Zuidoost, waarbij de Bijlmermeer een onderdeel is van het overkoepelende stadsdeel Zuidoost. In enkele gevallen wordt er gesproken over de Bijlmer, een gebruikte afkorting voor de wijk. Verder wordt er onderscheid gemaakt in het gebruik van woorden voor flatgebouw: flat en blok worden beide gebruikt, met een andere connotatie. Het gebruik van de term 'flat' wordt voornamelijk gebruikt voor de Bijlmermeer, aangezien de term 'blok' veelal gebruikt wordt door wetenschappers en onderzoekers voor de Oost-Europese variant van het betonnen bouwwerk. Het verschil in terminologie geeft hier de locatie van het bouwwerk aan, qua vorm is er in principe geen verschil; het gaat in beide gevallen om geprefabriceerde, betonnen bouwwerken.

1. Literatuuronderzoek

Er is weinig onderzoek gedaan naar de relatie tussen architectuur en stedenbouw vanaf de jaren zestig tot en met de late jaren tachtig tussen West- en Oost-Europa, zeker als het gaat om de veranderde rol ervan in de jaren tachtig. Veelal bestaan onderzoeken uit een vergelijking tussen het ene (pseudo-)socialistische systeem met het andere, zoals onderzoeken tussen auto-industrieën in Oost-Duitsland en de Sovjet-Unie of economische vooruitgang in Joegoslavië en de Sovjet-Unie. Een vergelijking tussen Nederland en Roemenië met een focus op een gelijksoortige en gelijktijdige vorm van architectuur en stedenbouw is niet gebruikelijk, maar daarom interessant om te onderzoeken.

De BA-scriptie van dezelfde auteur als van deze scriptie, die gepubliceerd is, gaat specifiek over de planvorming van de Bijlmermeer in de jaren zestig, de waardering ervan in de jaren zeventig en de transformatie daarvan in de jaren tachtig. Over Boekarest is over dezelfde periode, met dezelfde transitiefasen, veel geschreven door onderzoekers. De relatie tussen het ideaal en de wijzigingen daarop in latere tijden is vaak in literatuur onderzocht en benoemd als socialistisch tegenover postsocialistisch. In dit onderzoek wordt daar op twee manier een bijdrage aan geleverd: ten eerste staat ter discussie of er überhaupt te spreken is over socialistische idealen in stedenbouw van vóór 1989, ten tweede is er in deze scriptie gekeken naar transformaties van idealen naar werkelijkheid van vóór 1989. In dit hoofdstuk worden de belangrijkste bronnen behandeld die gebruikt zijn om deze kwesties te onderzoeken. Verschillende argumenten, typen onderzoeken en soorten bronnen worden daarbij toegelicht. De bronnen worden behandeld in volgorde van vermelding.

1.1 De bronnen voor de planning en het ontwerp (laag 1, hoofdstuk 2)

Het onderzoek van architectuurhistoricus Vincent van Rossem (1991) heeft in deze scriptie betrekking op zijn onderzoek naar het stedenbouwkundige uitbreidingsplan voor Amsterdam in de jaren dertig (AUP). De randvoorwaarden en verwachtingen van dat plan zijn door hem genoemd. In navolging daarop is het grootschalige onderzoek van Mentzel (1989) veel gebruikt, aangezien zijn werk veel informatie verschaft over de totstandkoming van de Bijlmermeer in de planvorming. De landelijke en provinciale ontwikkelingen die ervoor gezorgd hebben dat in de jaren zestig aan de Bijlmermeer gewerkt kon worden, worden beschreven door Mentzel.

Primaire bronnen die bij het onderzoek naar de planning en het ontwerp voor de Bijlmermeer bijgedragen hebben zijn verschillende documenten van de bewonersvereniging van de flat Frissenstein uit de jaren zeventig. De bewoners beschreven en bespraken de problemen aan hun woningen en aan de leefomgeving. De problemen die zij genoemd hebben, speelden een rol bij de latere ontwikkelingen

en transformaties in de wijk. Een onderzoek uit 1994 van het Projectbureau Vernieuwing Bijlmermeer verklaart aan de hand van genoemde problemen van de wijk welke vernieuwingen er nodig waren om de wijk leefbaar te maken in de jaren negentig. Eigen onderzoek, gepubliceerd in 2015, toont aan hoe de wijk in de jaren tachtig al transformeerde en laat zien wat er van de oorspronkelijke plannen voor de wijk overbleef.

Net als bij de Bijlmermeer is het nodig om bij Boekarest naar de jaren dertig te kijken om te begrijpen waar de uitvoeringen van de jaren vijftig vandaan kwamen. Onderzoek van Popa (2010), Săgeată (2008) en Ioan (2007) toont hoe de Roemeense koning in de jaren dertig de stad wilde moderniseren. Ook laat het zien hoe enorm de stad groeide in die tijd, qua bevolking verdubbelde Boekarest zelfs. De Roemeense Maxim (2009) geeft veel informatie over de ontwikkeling van Boekarest van de jaren vijftig tot en met de jaren zeventig. De relatie tussen volkshuisvesting en de buurt wordt beschreven, evenals de rol van de microraión hierin. Het woonblok is niet een op zichzelf staand object, het diende gebouwd en gezien te worden als onderdeel van een buurt.

Drazin (2005) en Chelcea (2012) gaan verder in op de rol van het blok en idealen in de algehele wens naar modernisering. Tismaneanu (2003), Neamțu (2008), Gilberg (1990) en Danta (1993) beschrijven de rol van de dictator Ceaușescu in de vorming van Boekarest in de jaren zestig en zeventig. Zijn persoonlijke overtuigingen en idealen voor de Roemeense samenleving leidden tot een specifieke architectuur tot aan 1977. Ten slotte beschrijven Mihăilescu (1995) en Pásztor (2009) het ontwerp van het blok, de ideologische aspecten en de fysieke nadelen ervan. Voor een begrip van aanpassingen in de jaren tachtig en in de jaren 2009 en 2010 is het belangrijk eerst te onderzoeken waar de blokken op gebaseerd zijn en wat er bouwtechnisch mis mee is.

1.2 De bronnen voor de implementatie en aanpassing (laag 2, hoofdstuk 3)

Waar in de jaren zestig en zeventig plannen bedacht en uitgevoerd werden, kwamen de eerste aanpassingen aan de architectuur vanaf de late jaren zeventig en in de jaren tachtig. In de Bijlmermeer betekende dat grote wijzigingen aan het concept van de wijk, waarover de BA-scriptie ook in deze laag veel informatie geeft. Projectburo Hoogbouw Bijlmermeer (1984) deed een studie naar fysieke aanpassingen aan de binnen- en buitenruimten van de flats in de Amsterdamse wijk. Verder beschrijft Melse (1985) hoe een fysieke aanpassing, het verven van flats, meerdere problemen kan oplossen.

In Boekarest betekende een zware aardbeving in 1977 het startsein voor grootschalige veranderingen. O'Neill (2009) en Cavalcanti (1997) geven veel informatie over de effecten van de natuurramp op de stad en laten zien hoe de (binnen)stad van Boekarest door Ceaușescu volledig getransformeerd werd. Lykiardopol (1991) spreekt niet over transformeren, maar over het 'vernietigen' van de binnenstad. Met veel cijfers wordt de sloop van meerdere buurten en gebouwen door hem

beschreven. Ook Racu (2010) geeft veel cijfers en informatie – niet over de binnenstad, maar over de wijken die vanaf 1977 om het centrum zijn uitgebreid met blokken. Bonnefoy (2003) geeft vervolgens informatie over de kwaliteit van die bijgebouwde blokken, die grotendeels tegenviel voor de bewoners van de blokken. Light en Young (2013) beschrijven in hun artikel hoe Ceaușescu de aardbeving gebruikte om zijn politieke identiteit en idealen op de stad uit te oefenen. Ook Diaconu (2012) verbindt idealen met fysieke resultaten, maar stelt daarbij dat de dictator de samenleving niet gelijk(er) maakte, maar juist verdeelde met zijn beleid.

De literatuur van deze laag, die dieper ingaat op de relatie tussen het gebouwde en de veranderingen daarop, geeft de mogelijkheden om de idealen van de jaren zestig in een bredere context te plaatsen. Waar de Bijlmermeer een deel van haar ideologie liet varen in de jaren tachtig, groeide de aanwezigheid van idealisme in architectuur en stedenbouw juist in Boekarest.

1.3 De bronnen voor de moderniteit, modernisering en de casestudies (overkoepelende laag, hoofdstuk 4)

Ten slotte is er naast de twee lagen waarop dit onderzoek gebaseerd is nog een overkoepelende laag, die boven de eerdere lagen staat. De kwesties van moderniteit en modernisering en hoe die zich afgespeeld hebben in de Bijlmermeer en in Boekarest zijn gestoeld op een aantal theorieën. De eerste theorie wordt beschreven door Skinner (1976), de toenaderingstheorie. Om goed te kunnen vergelijken, is het belangrijk duidelijk te hebben wat er typisch en atypisch is: Tosics (2005) heeft een poging gedaan aan te tonen waar Oost- en West-Europese stedelijke condities van elkaar verschillen. In zijn zoektocht naar een algehele maatstaf is een aantal uitzonderingen voor Boekarest te vinden. Ook verklaart zijn typering niet wat typisch Oost-Europees is, aangezien een deel van zijn argumenten, zoals slechte bouwkwaliteit, ook terug te voeren is op de ontwikkeling van de Bijlmermeer.

De tweede theorie is van de hand van Eisenstadt (2000). Zijn onderzoek wijst op het bestaan van veelvoudige moderniteiten, 'multiple modernities'. Hij zet zich af tegen de 'theory of convergence', waar Skinner over schreef. Eisenstadt noemt de laatstgenoemde theorie typerend voor de jaren vijftig als het gaat om denken over moderniteit. Volgens hem bestaat een samenleving niet uit één moderniteit, maar uit meerdere, culturele processen. Schmidt (2006) gaat op die leer verder door te stellen dat er niet over 'multiple modernities' maar over 'varieties of modernity' gesproken zou moeten worden. Een 'verscheidenheid aan moderniteiten' zou beter duiden dat er meerdere moderniteiten naast elkaar kunnen bestaan, zonder dat de ene samenleving modern is en de ander niet. Deze derde theorie beschouwt de vorige theorieën als onduidelijk en onvolledig.

De casestudies zijn onderzocht aan de hand van primaire bronnen. Materiaal over de Bijlmerflat Kleiburg is voldoende online te vinden in folders, brochures en analyses. Een belangrijke

bron voor deze scriptie is de website van ontwikkelaar KondorWessels, waar beschreven wordt welke ruimtelijke veranderingen gedaan moeten worden aan de flat en de omgeving. Hieruit is af te leiden wat er gewijzigd is aan het oorspronkelijke plan en aan de wijzigingen van de jaren tachtig. Hetzelfde geldt voor een informatieboekje van Projectbureau Vernieuwing Bijlmermeer (2014), waarin beschreven wordt welke eisen door het stadsdeel gesteld zijn aan de omgeving van Kleiburg. Ook de brochure *Klushuizen in de flat* (2014) geeft veel informatie: wijzigingen aan de architectuur, betrokkenheid van bewoners en de mogelijkheden die voor bewoners gecreëerd zijn om zoveel mogelijk uit hun woning te halen, zoals het vergroten van de woning of het aanbrengen van een glazen pui.

Ook over het project Magic Blocks is veel online te vinden, waarbij in deze scriptie primaire bronnen geanalyseerd zijn. De eerstgenoemde is van Bravo (2010) op de website van Public Space, waar beschreven wordt wat de stedelijke interventies ingehouden hebben. Het gaat hier om een onafhankelijke bron, Bravo was geen onderdeel van de uitvoerders. Public Space is een Europees platform voor stedelijke interventies en reikt jaarlijks een prijs uit voor beste oplossing voor een kwestie met openbare ruimte in Europa. Magic Blocks is genomineerd geweest voor deze prijs in 2012, maar heeft niet gewonnen. Doordat de bron onafhankelijk was, zijn de interventies neutraal beschreven, waardoor deze bron interessant is om naar te kijken om de problemen met de openbare ruimte in Boekarest te begrijpen. De bronnen van de initiator van het project, Zeppelin, gaan enerzijds over het informeren van de kwestie openbare ruimte en het gebrek aan verantwoordelijkheid ervan in Boekarest in een boekje (2009) en anderzijds over het nabespreken van de interventies in een uitgave van het eigen magazine *Urban Report* (2011). Door niet alleen naar de plannen van Magic Blocks te kijken, maar ook naar de nabespreking in 2011, is het project gemakkelijker te analyseren. Op deze manier gaat de analyse in deze scriptie niet alleen over de ideeën en de plannen, maar vooral over de uitvoering en het resultaat.

2. De plannen en bouw van de Bijlmermeer en uitbreidingen van Boekarest

Na de Tweede Wereldoorlog was er ruimte om vooroorlogse stedenbouwkundige plannen uit te voeren in verschillende steden in Europa, waaronder Amsterdam en Boekarest. Voor beide steden zijn in 1935 masterplannen gemaakt, die na de oorlog gerealiseerd konden worden. Een terugkerend element in beide plannen is het concept circulatie, wat in de praktijk resulteerde in brede, open straten rondom appartementenblokken van maximaal vier verdiepingen in een groene omgeving. In Amsterdam was de bouw van Buitenveldert en het huidige Nieuw-West een verwezenlijking van dit gedachtegoed, ook in Boekarest vertrok dit proces zich in de buitenwijken. Uiteindelijk werden in de jaren vijftig de lange, middelhoge woonblokken gebouwd.

Beide steden vertonen in hun stedenbouwkundige plannen en realisatie meerdere gelijkenissen, maar wat betreft de historische en sociale context is er met belangrijke verschillen rekening te houden. Zo is er te spreken na de oorlog van suburbanisatie in Amsterdam, terwijl in het Boekarest van de jaren vijftig urbanisatie plaatsvond wegens beleid van Gheorghe Gheorghiu-Dej en vanaf 1965 onder gezag van de Roemeense dictator Nicolae Ceaușescu. Verder lijken beide steden via een andere ideologische weg ontwikkeld te zijn, Amsterdam volgens het kapitalistische en Boekarest volgens het socialistische model. Tot het midden van de jaren zestig zou dit idee te verdedigen kunnen zijn, maar sinds de bouw van de Bijlmermeer in de late jaren zestig is een ideologische toenadering te zien tussen de twee steden.

De plannen voor de bouw en de realisatie ervan worden in dit hoofdstuk besproken. Overeenkomsten, verschillen en een toenadering in het denkbeeld over functionalisme en neo-modernistische stedenbouw in de jaren zeventig in beide steden tonen aan dat de naoorlogse Nederlandse en Roemeense hoofdsteden meer op elkaar lijken dan tot nu toe gedacht is. Hoe zijn de Bijlmermeer in Amsterdam in de jaren zeventig en de uitbreidingen van Boekarest vanaf de jaren vijftig tot aan 1977 ontworpen en gerealiseerd?

2.1 De plannen voor de Bijlmer: jaren dertig – jaren vijftig

In 1935 werd het Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam (AUP) gemaakt onder leiding van C. (Cornelis) van Eesteren met als doel huisvesting in lobben rondom de hoofdstad te verwezenlijken. Het centrum van de stad diende ontlast te worden, vandaar de keuze voor stadslobben in plaats van nog een ring om het stadscentrum heen. Ook qua functie trad er een grote verandering op: de woonfunctie werd verplaatst van het oude centrum naar nieuw te bouwen woonwijken om ruimte te maken voor

zogenoemde 'cityvorming'. Essentiële onderdelen van het stedenbouwkundige plan waren de ordening van de functies wonen, werken, recreëren en verschillende soorten verkeer. Dit gedachtegoed, het zogeheten functionalisme, wordt later in dit hoofdstuk behandeld.

Het AUP had zich gericht op bevolkingsaantallen uit de jaren twintig, waaruit bleek dat Amsterdam tot aan het jaar 2000 enorm zou gaan groeien. Volgens cijfers uit 1925 tot 1 miljoen inwoners in 2000, cijfers uit 1928 zelfs tot 1.083.000 inwoners.¹ De stedenbouwers van de Gemeente zagen in die cijfers een enorme noodzaak om de stad uit te breiden, zodat tot het jaar 2000 alle Amsterdammers gehuisvest konden worden. De wensen van Van Eesteren om het centrum te ontlasten en de inwoners van de stad licht, lucht en ruimte te geven, betekenden dat de stad moest groeien: het idee was ontstaan dat Amsterdam snel moest groeien qua aantal woningen. Daarnaast was er woningnood, vanwege de sanering van de binnenstad en het loslaten van de functie wonen in de binnenstad om ruimte te maken voor de 'cityvorming'.²

Ondanks de vraag naar stadsuitbreiding, was de Bijlmermeer niet opgenomen in het AUP. Destijds lag het gebied buiten de gemeentegrenzen, namelijk in Weesperkarspel. De afstand naar het oude centrum was te groot, de verbinding met het centrum in de vorm van wegen en spoor was te duur en het idee heerste dat er voldoende binnen de stadsgrenzen gehuisvest zou kunnen worden. De Gemeente Amsterdam was bang dat het AUP afgekeurd zou worden als ze de Bijlmermeer toch op zouden nemen in het plan.³

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kon het AUP om voor de hand liggende redenen niet uitgevoerd worden. De realisatie werd uitgesteld tot in de jaren vijftig. De Gedeputeerde Staten, oftewel de Provincie Noord-Holland, besloot in 1952 na te denken over de rol van het kleine Weesperkarspel om meer woonruimte rondom Amsterdam vrij te maken. In 1957 stelde de Provincie een commissie in die zich hierin moest verdiepen, de Stadsrandcommissie Amsterdam. In de commissie vergaderden Burgemeesters en Wethouders van Amsterdam, Diemen, Nieuwer-Amstel, Ouder-Amstel en Weesperkarspel over uitbreidingen in gebieden die we tegenwoordig kennen als Amstelveen en Zuidoost.⁴

Een jaar later kwam de organisatie met een voorstel voor de bouw van 100.000 woningen in elk van de genoemde gebieden. Dit plan werd voorgelegd aan de minister van Binnenlandse Zaken, E.H. Toxopeus (VVD). Hij stelde vervolgens voor een sterke randgemeente bij Amsterdam te creëren en de Bijlmermeer bij Ouder-Amstel te voegen. De Gemeente Amsterdam en verschillende, landelijke

¹ Van Rossem 1991, 281.

² Ibidem, 440.

³ Mentzel 1989, 141.

⁴ Ibidem, 81-82.

politieke partijen waren het daar niet mee eens en besloten de nieuwe wijk tijdelijk bij de hoofdstad te voegen. De Bijlmermeer zou tot uiterlijk 1978 bij Amsterdam gaan horen, daarna zou er opnieuw besloten worden. Het dorp Weesperkarspel hield op te bestaan en de nieuwbouwwijk is vervolgens niet naar Ouder-Amstel gegaan, maar is bij Amsterdam gebleven en onder stadsdeel Zuidoost gekomen.⁵

2.2 De Bijlmer als ideaalstad

Nu er besloten was dat de Bijlmermeer gebouwd diende te worden, richtte de Gemeentelijke Afdeling Stadsontwikkeling zich vanaf het begin van de jaren zestig op de ontwikkeling en vormgeving van de Bijlmermeer. Een afzonderlijk team, het Bijlmerteam, ging van 1962 tot 1964 werken aan een plan voor de bebouwing in de wijk onder leiding van G.S. (Siegfried) Nassuth. Dit team, geïnspireerd door modernistische denkers als Le Corbusier, bepaalde dat de Bijlmer een ideaalstad moest worden en gebaseerd moest zijn op de functionalistische leer. De algehele gedachte was dat hoogbouw gebouwd zou worden in een parkachtige omgeving, als symbool van de contemporaine afkeer van oude stadscentra met hun hoge dichtheid. Door de flats op deze manier te plaatsen, naar de idealen van het modernisme van de jaren twintig, is de Bijlmermeer een verwijzing naar wensen uit het interbellum

Nassuth kwam in deze periode met een schetsplan voor het oostelijke gedeelte van de Bijlmermeer. De hoofdzaken op stedenbouwkundig gebied waren het stadsspoor, het wegennet, het voet- en fietspadensysteem en rondom de honingraten ontstond er ruimte om groenstructuren in aan te leggen.⁶ Le Corbusier had dit idee al in het fietspadensysteem, het groen in de wijk en de waterhuishouding. Qua woningbouw zou de bebouwing bestaan uit een combinatie van laag- en hoogbouw, al was er een duidelijke voorkeur voor hoogbouw van zes tot acht bouwlagen. De woningen in de hoogbouw zouden groot genoeg moeten zijn, namelijk gemiddeld 125 vierkante meter.⁷

Het plan van Nassuth stuitte binnen het Bijlmerteam op kritiek van collega-ingenieur J.H. (Jacoba) Mulder, die voorstelde om de verhoudingen tussen laag- en hoogbouw te veranderen. Nassuth had voorgesteld negentig procent hoogbouw te willen realiseren, waar andere ingenieurs binnen het team achterstonden. Participerende stedenbouwers, architecten, ingenieurs en adviseurs konden zich vinden in de grote hoeveelheid hoogbouw, aangezien dat zou leiden tot het 'maximum aan visuele privacy' en een integratie van wonen en ontspannen in een groene omgeving.⁸ De kritiek van Mulder werd niet serieus genomen en de planvorming van de wijk werd gestoeld rondom modernistische idealen als hoogbouw in een parkachtige omgeving.

⁵ Bleumink 2015, 12.

⁶ Mentzel 1989, 140.

⁷ Ibidem, 150-151.

⁸ Ibidem, 120.

Wat volgde was het uiteindelijke plan voor de bebouwing van de Bijlmermeer op 3 juni 1965, genaamd 'Grondslagen voor de Zuidoostelijke stadsuitbreiding'. Kernpunten waren integratie met Amsterdam, schaalvergroting en de verhouding tussen collectivisme en privacy. Integratie met de stad hield de introductie van het stadsspoor in, de metro van Amsterdam. De sanering van de binnenstad startte tegelijk met de bouw van de Bijlmermeer, waardoor het plan kwam om de nieuwe buitenwijk met een metro te verbinden. Ondergronds in de binnenstad, bovengronds op een verhoogd tracé in de Bijlmermeer. Hiertegen kwam bij de realisatie in de jaren zeventig veel verzet tijdens de Nieuwmarktrellen van 1975. Heemschutters, oftewel monumentenliefhebbers, protesteerden tegen de sloop van de Amsterdamse binnenstad en de bijbehorende aanleg van de metrotunnel. Onder hen bevonden zich politici, kunstenaars, architecten, wetenschappers, kunstenaars en journalisten.⁹ Deze protesten zorgden voor een enorme vertraging voor de aanleg van de Amsterdamse metro, waardoor de Bijlmermeer pas in 1980 per metro met Amsterdam Centraal Station verbonden was.

Het kernpunt schaalvergroting hield in dat de wijk 'groots' opgezet zou worden, namelijk met veel hoge gebouwen: de flats met de bekende honingraatvormen. Door te bouwen met deze vormen zouden alle woningen in de flats maximaal van de zon kunnen profiteren. Ook zouden er op deze manier groene ruimten tussen de gebouwen ontstaan, die eveneens belangrijk waren in het neo-modernistische gedachtegoed dat er gewoond diende te worden in een parkachtige omgeving.¹⁰

Het laatste kernpunt van het gepresenteerde plan is de verhouding tussen collectivisme en privacy. Om maximale privacy in de woningen te realiseren, hadden de ontwerpers van de Bijlmer het idee om collectieve voorzieningen buiten de woningen te creëren. Uitingen van collectivisme vonden plaats in en rondom de flats in ruimten die bewoners voornamelijk zelf in konden richten. In de praktijk betekende dit vaak dat de ruimten leeg waren, aangezien niemand zich er (volledig) verantwoordelijk voor voelde. Een voorbeeld is de collectieve ruimte in de flat Frissenstein in het noordelijke deel van de Bijlmermeer. Elke flat werd opgeleverd met een casco collectieve ruimte, waarvan de taak om er een invulling aan te geven bij de bewoners lag. In 1970 heeft de bewonersvereniging een enquête verspreid, waarop vele verschillende voorstellen binnenkwamen: een nachtwinkel, crèche, kroeg, wasserette, opslag of ruimte voor vrije expressie.¹¹ Hierna ontstond binnen de interne werkgroep Collectieve Ruimten een langdurige discussie over de uiteindelijke invulling van de ruimte en de kosten ervan. Vanuit het samenlevingsideaal is het idee voor de collectieve ruimte ontstaan in 1965, de realisatie in de jaren zeventig verliep langzaam en rommelig.¹²

⁹ De Liagre Böhl 2010, 239-241.

¹⁰ Bleumink 2015, 13.

¹¹ SAA, AvdS Bijlmer, inv. nr. 17, Frissenstein, ruimten, collectief.

¹² Bleumink 2015, 17-18.

2.3 Functionalisme

Eén van de belangrijkste onderdelen van de planvorming voor de Bijlmermeer was het gedachtegoed van het functionalisme. De oorsprong hiervan is de internationale architectenvereniging uit de jaren twintig en dertig, Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM). Bekende architecten als Le Corbusier en W. (Walter) Gropius waren hierbij aangesloten. Hun doel was het creëren van een betere samenleving door middel van stedenbouw, voornamelijk door het ontwerpen van hoogbouw in een groene, parkachtige omgeving.¹³

Het ordenen van functies, de kern van het functionalisme, staat centraal in het werk van CIAM. In 1929 beschrijft de vereniging tijdens een congres in La Sarraz wat stedenbouw voor haar betekent: 'stedenbouw is de organisatie van alle functies van het collectieve leven in de stad en van het land.'¹⁴ Van Eesteren ontving zelfs een uitnodiging voor het congres in La Sarraz, maar kon wegens geld- en tijdgebrek niet fysiek aanwezig zijn.¹⁵ De Nederlandse architecten en ontwerpers van het Bijlmerteam stonden achter dit gedachtegoed en namen de modernistische en functionalistische ideeën van CIAM over in het ontwerp voor de Bijlmermeer. In de praktijk betekende dit een scheiding van functies in een zo breed mogelijke zin op twee vlakken: enerzijds een scheiding tussen wonen, werken en recreëren, anderzijds een scheiding tussen de verschillende wegen en paden.

Het wonen moest centraal staan in de Bijlmermeer, waardoor er geen enkele vorm van werkgelegenheid mogelijk was in de wijk. Winkels en andere vormen van bedrijvigheid werden zoveel mogelijk beperkt.¹⁶ In de planvorming is hierop geanticipeerd door snelle verbindingen aan te leggen met andere wijken, waar de bewoners heen zouden moeten gaan voor hun werk. Het was tevens één van de kernpunten van 1965, waarin de verbinding met Amsterdam belangrijk was. Zoals beschreven leverde dit vanaf het eerste moment problemen op, doordat de metro de wijk pas vanaf 1980 direct met Amsterdam Centraal verbond. Doordat alleen de woonfunctie toegestaan was in de Bijlmermeer, betekende het al snel dat de wijk het imago van een 'slaapstad' kreeg, een plek waar mensen alleen 's avonds te vinden waren. Gevoelens van onveiligheid kwamen op onder de bewoners, vanwege een reeks inbraken, maar ook wegens in de buurt rondhangende jongeren die zich verveelden. In de volgende paragraaf wordt hier meer op in gegaan.

Het recreëren diende niet per se buiten de wijk plaats te vinden, maar wel op speciaal daarvoor aangelegde plekken. Een voorbeeld is het Bijlmerpark, dat tegenwoordig het Nelson Mandelapark heet. De landschapsarchitect H. (Hans) Laumanns kreeg de taak van Nassuth om het park te ontwerpen

¹³ Ibidem, 15.

¹⁴ Van der Woud 1983, 56.

¹⁵ Somer 2007, 62.

¹⁶ Bleumink 2015, 14.

volgens de idealen achter de wijk, oftewel via de modernistische leer. Laumanns trok zijn eigen plan en plande het park via de Engelse landschapsstijl met hoge bomen, waterpartijen en kronkelende paden. Op deze manier zou het park dienen als een 'vlucht uit het beton' en zou de bezoeker zich op een heel andere plek wanen en daadwerkelijk kunnen recreëren in de wijk tussen de flatgebouwen.¹⁷ Doordat het Bijlmerpark uiteindelijk niet via de functionalistische methode ingericht werd, kregen gebruikers in de jaren tachtig gevoelens van onveiligheid. Mensen kwamen liever niet in het park dat door de hoge bomen en waterpartijen aanvoelde als een dichtbebost gebied, waarin weinig sociale controle was. Het Bijlmerpark was juist expres ontworpen met een in zichzelf gekeerd karakter, dat botste met de omliggende, wijde omgeving.

De groene ruimten tussen de flatgebouwen, het zogeheten parklandschap, werden wel ingericht volgens het functionalisme. Het concept collectivisme komt hierin terug: de groene 'vertoefruimten' tussen de flats zouden het gemeenschapsgevoel in en rondom de gebouwen bevorderen.¹⁸ Doordat de groene ruimten enkel bestemd waren om in te verblijven, was parkeren voor de flat niet mogelijk. Volgens het functionalisme moest ook het verkeer gescheiden worden van elkaar en van de bewoners. Dit resulteerde in parkeergarages langs de verhoogde autowegen, de zogeheten dreven, die verbonden waren met de flats door middel van een droogloop, de zogeheten binnenstraat. Parkeren op het 'maaiveld', de begane grond, was niet mogelijk in het ideaalplan. Ook dit zorgde voor een gevoel van onveiligheid, aangezien er maar weinig mensen op de begane grond kwamen. Er waren geen woningen gelegen maar bergingen en auto's konden er niet komen. Dit leidde tot een gebrek aan betrokkenheid met de buurt en de directe leefomgeving.¹⁹

Wandelpaden, fietspaden, verhoogde dreven voor auto's en een verhoogd tracé voor de metro waren gescheiden van elkaar met het idee dat het de veiligheid in de buurt ten goede zou komen. Qua veiligheid was het idee dat snelverkeer geen langzaamverkeer zou kruisen, waardoor het aantal verkeersslachtoffers zou dalen. In de praktijk betekende dit dat de metro niet te ver verwijderd moest zijn, zodat flatbewoners niet te lang naar het metrostation zouden moeten lopen. In de planning is uitgegaan van een maximale afstand van vijfhonderd meter van dichte en achthonderd meter van minder dichte bebouwing.²⁰

2.4 Een gevaarlijke buurt: onveiligheid en gebrek aan onderhoud

Direct na de oplevering van de eerste flat in 1968 ontstond het idee dat de Bijlmermeer een gevaarlijke

¹⁷ Backer 1998, 102-103.

¹⁸ Bleumink 2015, 14.

¹⁹ Driest 1984, 15.

²⁰ Mentzel 1989, 150-151.

wijk was. Het functionalisme had een aantal beperkingen voor de bewoners, zoals het gebrek aan voorzieningen in de wijk, het gebrek aan een verantwoordelijkheidsgevoel voor de openbare en gemeenschappelijke ruimten in en om de flat en een gebrek aan onderhoud. Een kerneigenschap van de Bijlmermeer was dat het slechts een woonwijk zou zijn met zo min mogelijk andere voorzieningen, als winkels en bedrijfjes. Een gevoel van onveiligheid kwam hierbij op toen steeds meer mensen de steeds duurder wordende woningen niet meer konden betalen en noodgedwongen moesten verhuizen naar nieuwe woonkernen in Purmerend en Almere. Hierdoor kwamen grote delen van de wijk leeg te staan, wat gevolgen had voor de sociale controle in de flat.²¹

De alsmaar groter wordende leegstand in de buurt had als gevolg dat veel immigranten er woningen toegewezen kregen. Vanaf 1975, na de onafhankelijkheid van Suriname, kwamen steeds meer armere bewoners in de flats te wonen. Een gevolg van de lage inkomens van de immigranten was dat zij niet in staat waren de huur te betalen, die vanaf de start van de Bijlmer gestegen was wegens de alsmaar stijgende onderhoudskosten. Om toch de huur te kunnen betalen, leefden veel Surinamers samen in één woning: een kwart van alle Surinaamse gezinnen leefde gezamenlijk om de huur te kunnen betalen. In één geval woonden er tot wel zestien (!) personen in een driekamerwoning in de Bijlmerflat Glijphoeve.²² Een bijkomend probleem was dat veertig procent van de Surinamers in de wijk jonger dan vijftien was. Hun ouders waren vaak niet op de hoogte betreft scholing in Nederland, wat betekende dat veel jongeren op straat rondhingen.²³ Onder de andere bewoners van de wijk, veelal oorspronkelijke Bijlmerbewoners, gaven de rondhangende, laagopgeleide Surinamers een gevoel van onveiligheid.

Een ander probleem dat zorgde voor een gevoel van onveiligheid was het gebrek aan verantwoordelijkheid in en om de flat voor de openbare ruimte. De ontwerpers in het Bijlmerteam hadden zich voorgesteld dat bewoners zich actief zouden opstellen voor de openbare ruimten, maar het tegenovergestelde bleek waar: niemand voelde zich er verantwoordelijk voor. Elke flat had een lange, flatbrede galerij en een binnenstraat, het equivalent van de Amsterdamse stadsstraat waaraan alle voorzieningen in de flat met elkaar verbonden waren, zoals de lift, de parkeergarage en de collectieve ruimte. De galerij en de binnenstraat waren tot aan het einde van de jaren zeventig open toegankelijk, wat betekende dat iedereen de flat in zou kunnen. Een gevoel van onveiligheid hierbij is niet ondenkbaar, zeker niet als de ruimten niet goed verlicht zijn. In de flat Frissenstein hebben de bewoners zelf verlichting aangebracht.²⁴ Daarbij was de binnenstraat een kale, kille ruimte met veel

²¹ Projectbureau Vernieuwing Bijlmermeer 1994.

²² Biervliet 1976, 1.

²³ Ibidem, 2-3.

²⁴ SAA, AvdS Bijlmer, inv. nr. 17, Frissenstein, ruimten, collectief.

beton en weinig aankleding. Pas in de jaren tachtig, beschreven in het volgende hoofdstuk, kwam hier verandering in.

Ten slotte zorgde het gebrek aan onderhoud aan de flat voor het idee van een gevaarlijke, onprettige wijk. Het functionalisme als ideologie leende zich goed als bouwmiddel voor goedkope en snelle bouw. De Bijlmermeer is opgezet uit flatgebouwen van betonnen panels, ook wel platten genoemd. Doordat er zo snel gebouwd moest worden, was de kwaliteit van het beton niet altijd even goed. Betonrot trad op, waardoor beton soms afbrokkelde en de woningen waren erg gehorig. De kwaliteit van de woningen ging daarmee omlaag.²⁵

In de jaren tachtig bekleef het idee dat de Bijlmermeer onprettig en gevaarlijk was. Aanpassingen waren nodig. De woningen zelf werden echter positief gewaardeerd, het waren dan ook – voor Amsterdamse begrippen – grote en ruime woningen, variërend van 80 tot 120 vierkante meter (figuur 2). Het algehele idee achter de wijk werd niet door iedereen gesteund in de planvorming en uitvoering. De Amerikaanse sociologe Jane Jacobs stelde dat buurten meerdere functies nodig hebben om hun karakter te behouden. Volgens Jacobs en haar volgers mistte de ‘menselijke maat’ in de Bijlmer. In de jaren tachtig leidde dit tot veranderingen in het concept, waarover in hoofdstuk 3 meer.²⁶

2.5 De plannen voor de modernisering van Boekarest: jaren dertig – jaren vijftig

In 1930 kwam de Roemeense koning Carol II aan de macht, die een nieuwe burgemeester voor Boekarest aanstelde: D.I. (Demetru) Dobrescu. Hij kreeg als taak om Boekarest te moderniseren en ‘een nieuwe hoofdstad voor een nieuwe koning te maken’.²⁷ Naar contemporaine ideeën over gezondheid en de stad heeft Dobrescu evenals tijdgenoot Van Eesteren verschillende stadsparken laten aanleggen, een parkencomplex ten noorden van de stad gerealiseerd en de begraafplaatsen hervormd. Verder legde hij aandacht op het verbreden van een grote boulevard die van noord naar zuid door de stad liep, zodat er meer lucht de stad in zou kunnen komen. Zijn aandacht ging niet uit naar het historische, ‘oude’ centrum van Boekarest, hij stelde zelfs voor om het te slopen.²⁸ Zijn focus lag op de arme buitenwijken die ontstonden ten gevolge van de welvaart van Boekarest in het interbellum. Hij realiseerde aansluitingen op water, gas en elektra in deze wijken.

Net als in Amsterdam werd in 1935 een masterplan voor Boekarest bedacht. Aan het begin van de twintigste eeuw bestond de stad uit 300.000 inwoners, in 1930 was dat aantal meer dan verdubbeld naar 639.040 inwoners.²⁹ Dat betekende dat de stad moest uitbreiden. Vier modernistische architecten

²⁵ Bleumink 2015, 19.

²⁶ De Liagre Böhl 2010, 63-64.

²⁷ Popa 2010, 71.

²⁸ Ibidem, 72.

²⁹ Săgeată 2008, 48.

en een ingenieur namen plaats in het team dat zich bezig moest houden met het plan, het 'Plan voor de Systematisering van de Stad'. Onder hen bevonden zich G.M. (George Matei) Cantacuzino en C. (Cincinat) Sfintescu, prominente professionals in het vak. Het was hun taak om van Boekarest een 'elegante en heroïsche stad' te maken.³⁰ Zij werkten verder aan de plannen van de burgemeester van Boekarest door zich te richten op het realiseren van een groene, gezonde gordel rondom de stad, een cordon sanitaire.³¹ Eveneens riepen zij, in tegenstelling tot Dobrescu, op tot meer aandacht voor het oude stadscentrum en het vergroten van de dichtheid in de stad. Koning Carol II probeerde zijn stempel op de stad te drukken door de focus van de modernisering te leggen op enkel de aanleg van een reeks stadsparken ten noorden van de stad. Voor andere initiatieven was weinig aandacht.³²

De kern van het masterplan dat uiteindelijk na de Tweede Wereldoorlog uitgevoerd is, is het maken van onderscheid tussen verschillende functies in de stad. Net als de ideeën achter licht, lucht en ruimte verwijst dit modernistische plan naar contemporaine ideeën over stedenbouw met functionalisme. Binnen de stadszone werd een onderscheid gemaakt tussen een constructiezone met een focus op commercie, industrie en residentie, en een constructievrijezone met ruimte voor boerenland, parken, bos, et cetera. Hiernaast werden verschillende verbindingen voor de stad ingetekend, zoals straten, markten, een spoorlijn, stations en een vliegveld. In de jaren die volgden is er door stedenbouwers verder gekeken naar mogelijkheden om onderscheid te maken in functies in Boekarest.³³

Op 10 november 1940 vond een grote aardbeving in de stad plaats en wegens de Tweede Wereldoorlog kon de functiescheiding van de stad pas echt plaatsvinden vanaf 1948. Een plan om de stad op te delen in meerdere stadsdelen, raionen genaamd, kreeg voet aan de grond onder het bewind van de nieuwe communistische leider van Roemenië. Gheorghe Gheorghiu-Dej kwam in dit jaar aan de macht en stelde de koning buiten dienst. De stad werd verdeeld in vijf zones: zone I kreeg een landelijk karakter (agricultuur), zone II een residentieel karakter, zone III een gemixt karakter (woningen, winkels en industrie door elkaar), zone IV kreeg een commercieel karakter en ten slotte kreeg zone V een industrieel karakter. Laatstgenoemde kwam voornamelijk buiten het bestaande Boekarest te liggen (figuur 3).³⁴ Verder werden enkele plannen van de jaren dertig voortgezet, zoals het realiseren en verbeteren van woonwijken rondom het historische centrum, het aanleggen en verbreden van boulevards en het creëren van een groene gordel van parken, zoals Herăstrău, ten noorden van de stad.

³⁰ Ioan 2007, 308-309.

³¹ Popa 2010, 72.

³² Ibidem.

³³ Săgeată 2008, 48-49.

³⁴ Ibidem, 49.

De organisatie van het geheel vond vanaf 1948 plaats in de vorm van acht raionen. Ceaușescu wijzigde in 1968 de naam 'raionen' naar 'sectoren'. Vanaf 1979 kreeg Boekarest zes sectoren, die tegenwoordig nog steeds met de oorspronkelijke cijfers worden aangeduid.³⁵

2.6 De microraion

Vanaf 1952 kwam de moderniseringsstroom van Boekarest pas echt op gang met de instelling van een staatsinstituut dat moest toezien op massale volkshuisvesting: het Staatscomité voor Architectuur en Constructies (CSAC). Dit instituut werd aangestuurd door het Centrale Comité van de Communistische Partij in Roemenië dat als taak had om huisvesting en stedenbouw op nationale schaal uit te voeren. Vanaf dit moment vond een verschuiving plaats in de architectuur van bouwkunst naar stedenbouw; het was niet meer de taak van de architect om één huis of complex te ontwerpen, maar om een stad te ontwerpen op het niveau van de buurt, de sector of zelfs de hele stad.³⁶ Dit was op zulke grote schaal mogelijk doordat er slechts één opdrachtgever was, namelijk de Staat. Deze taak was niet gemakkelijk voor de architecten, die niet waren opgeleid met de vaardigheden om op deze manier gebouwen te ontwerpen. Zij dienden gebouwen niet meer tweedimensionaal te ontwerpen, op basis van de hoogte en breedte, maar driedimensionaal: de diepte, met oriëntatie op het straatniveau.³⁷

De vernieuwing die begin jaren vijftig plaatsvond, is onder te verdelen in een aantal transformaties. De eerste transformatie is die van het ontwerpen van het individuele gebouw naar die van een geheel blok. De tweede transformatie is het verlaten van het concept dat de stad een bundeling van meerdere gebouwen is en het accepteren van het idee dat de stad een door de Staat ontworpen verzameling is van grote 'units', die onderverdeeld zijn in meerdere gebouwen.³⁸ In tegenstelling tot de Bijlmermeer bestonden de voorgestelde blokken niet uit acht tot tien lagen, maar uit vier. Deze plannen zijn beter te vergelijken met contemporaine architectuur en stedenbouw in de Westelijke Tuinsteden in Amsterdam, zoals Slotermeer en Geuzenveld.

Als testcasus voor Boekarest zijn architecten uit de hoofdstad afgereisd naar Suceava in het noorden van Roemenië om daar de middelhoge flatgebouwen te realiseren. Maximaal vier lagen hoog, gebouwd met baksteen, dikke muren en hoge plafonds. Deze complexen leken erg op wat voorheen gebruikelijk was; het waren appartementen die op vooroorlogse huizen leken (figuur 4). Al snel kwamen er andere ideeën op over flatgebouwen, die in het Roemeens blocuri (blokken) heten, waarover later in deze scriptie meer. In de jaren zeventig ontstond net als in de Bijlmermeer het idee

³⁵ Săgeată 2008, 50.

³⁶ Maxim 2009, 8.

³⁷ Ibidem, 9.

³⁸ Ibidem.

dat blokken minimaal acht lagen dienden te hebben. In Suceava resulteerde dit in een situatie waar de grotere blokken om de kleinere gebouwen geplaatst werden. De ideologie hierachter was dat het huis traditioneel en ouderwets en het blok modernistisch en op de toekomst gericht was.³⁹

Er ontstond een derde laag waar architecten rekening mee dienden te houden bij het ontwerpen van een gebouw: die van de straat en de omgeving. De term die hiervoor gebruikt werd lijkt op het concept uit de Sovjet-Unie: microraion. De architect Marcel Locar definieert de microraion als een 'residentieel ensemble' dat gericht is op het organiseren van een organisch geheel, dat als taak heeft bewoners te verbinden door het gebruik van gemeenschappelijke functies.⁴⁰ Deze functies hielden het dagelijkse gebruik van sociale en culturele instituties in de buurt in. Een verdere aanwezigheid van functionalisme in het concept van de microraion is de scheiding van verkeersfuncties om zoveel mogelijk veiligheid in de buurt te waarborgen. Het gebied wordt gekenmerkt door omliggende afbakening, zoals straten, spoor of water. De microraion wordt niet gekruist door belangrijke, drukke straten en langzaam- en snelverkeer zijn in het district van elkaar gescheiden. Locar stelt verder dat de maximale afstand naar openbaar vervoer niet meer dan vijfhonderd meter zou moeten zijn.⁴¹ Deze constatering lijkt erg veel op het concept achter de Bijlmermeer, waarin verkeersfuncties gescheiden zijn en het openbaar vervoer een grote rol heeft. De afstand in de Bijlmermeer naar een metrostation is identiek aan de genoemde maximale afstand van Locar.

De vraag die hieruit voortvloeit is of de Bijlmermeer een microraion is of dat de microraion een Westers concept is, zoals hetgeen waaruit de Bijlmermeer is voortgekomen. Het idee van de microraion lijkt sterk op het Westerse concept van de buurt, al is een belangrijk verschil aanwezig. Waar het Westerse concept uitging in uniformiteit van vorm, met gebouwen met een sterk gelijkend aantal verdiepingen en eenzelfde uiterlijk, bestaat de microraion uit meerdere woningtypen, met meerdere vormen en meerdere hoogten. Er kan gesteld worden dat het Westerse gridmodel een bundeling van kopieën is, terwijl de microraion een bundeling van vormen is, waarin de oriëntatie van de flats op de wegen en elkaar kan veranderen.⁴² Een belangrijk verschil in deze opvatting is dat de Bijlmermeer qua planning het resultaat is van decentralisatie en suburbanisatie, terwijl de buitenwijken van Boekarest centraal en gestoeld op urbanisatie ontworpen zijn. De processen van nationalisatie in de jaren vijftig in communistisch Roemenië betekenden het indelen van de bevolking in verschillende klassen. Het doel hiervan was onder andere het creëren van grotere dichtheid op kleinere schaal, en daarmee een gevoel van saamhorigheid te realiseren in de microraions.⁴³ De Staat moet daarin gezien worden als

³⁹ Drazin 2005, 212.

⁴⁰ Maxim 2009, 9.

⁴¹ Ibidem, 10.

⁴² Ibidem.

⁴³ Chelcea 2012, 285-288.

de verzameling van een cluster van woningbouwprojecten en niet als één, grote actor.⁴⁴ Een fysiek verschil tussen de Bijlmermeer en de microraisons in Boekarest is het concept van functionalisme. Beide gevallen hebben een sterke scheiding in verkeersfuncties, maar niet in andere functies. De Bijlmermeer is ontworpen om enkel een woonwijk te zijn met zo min mogelijk aandacht voor de functies werken en recreëren, terwijl de microraison in al zijn verscheidenheid in vormen niet alleen flats had, maar vooral (buurt-)winkels, speeltuinen en parkjes had. Toch is er een grote gelijkenis te zien in de ideologie tussen beide concepten: in de Bijlmermeer en in de microraisons van Boekarest staat niet het enkele flatgebouw centraal, maar de bundeling van meerdere gebouwen als een 'ensemble' is de kern van beide buurten. De blokken als collectief maken samen een buurt, de ruimtes tussen de gebouwen staan centraal in beide plannen. In de Bijlmermeer als groene vertoefruimten, in de microraisons als ontmoetingsplaats: in beide gevallen is de ruimte tussen de blokken gemeenschappelijk en bestemd om het saamhorigheidsgevoel te bevorderen.

2.7 Industrialisering en systematisering

Na de plannen uit de jaren vijftig en zestig voor de buitenwijken van Boekarest en de ontwikkeling van het concept van de microraison, ontstond er vanaf de late jaren zestig een wijziging op dit plan. In 1965 kwam de Roemeense dictator Nicolae Ceaușescu aan de macht, die het land wilde industrialiseren en systematiseren. Zijn beleid stond in het kader van strikte beperkingen op het gebied van bezit, mobiliteit van burgers, rechten van minderheden en kunst.⁴⁵ Niet lang na zijn aanstelling als secretaris-generaal van de Roemeense Communistische Partij keerde hij zich tegen de Sovjet-Unie door de inval in Tsjecho-Slowakije van 1968 te veroordelen. In 1971 distantieerde hij zich verder van Moskou door China en Noord-Korea te bezoeken. Ceaușescu's grote wens was het realiseren van Boekarest als grote, geïndustrialiseerde metropool.

Toen Ceaușescu aan zijn termijn begon, was Boekarest al bezig met uitbreiden. Tot 1964 zijn bijna 800.000 nieuwe gerealiseerd, waarvan 320.000 tussen 1948 en 1950 en 400.000 tussen 1950 en 1964. De nieuwe Roemeense leider heeft daar bovenop nog eens 450.000 nieuwe appartementen laten bouwen in de periode van 1965 tot 1984.⁴⁶ Het dient vermeld te worden dat in de periode vóór Ceaușescu, in de termijn van Gheorghiu-Dej, driekwart van de pre-socialistische gebouwen gesloopt is. Het overgrote deel van het Boekarest van voor de Tweede Wereldoorlog voldeed in de ogen van Gheorghiu-Dej niet aan de standaarden van comfort en aan de benodigde ruimte in de stad.⁴⁷

⁴⁴ Ibidem, 281.

⁴⁵ Tismaneanu 2003, 216.

⁴⁶ Chelcea 2012, 284.

⁴⁷ Neamțu 2008, 99.

Ondanks de grote hoeveelheden nieuwe woningen in Boekarest, stelde Ceaușescu dat de hoofdstad verder moest groeien. Om zo snel en zoveel mogelijk te groeien, was industrialisatie nodig. Zware industrie was het middel om van Roemenië één van de grootste producenten van staal, ijzer, zware machines en auto's te maken. Een ander kenmerk van Ceaușescu's beleid is de zogeheten 'gigantomanie'. Om van Roemenië een groots land te maken, was het nodig om enorme fabrieken en groteske constructieprojecten te realiseren, waarvoor de mankracht en economische input van het hele land nodig was. Niet alleen Boekarest moest industrialiseren, maar het hele land moest transformeren. In de jaren zeventig leidde dit op veel locaties in het land tot het ontstaan van bouwplaatsen, die niet altijd afgerond werden door een gebrek aan geld of mankracht.⁴⁸

Met industrialisering was een grote mate van urbanisatie gemoeid, aangezien de fabrieksarbeiders bij hun werk kwamen te wonen. Infrastructuur, zoals scholen, ziekenhuizen, wegen, riolering, et cetera, werd destijds op grote schaal aangelegd in Roemenië.⁴⁹ Deze ontwikkelingen leidden in 1974 tot de Systematiseringswet, waarmee Ceaușescu het land wilde 'systematiseren'.⁵⁰ Deze reorganisatie betekende voor veel dorpen in het land sloop of juist een belangrijke uitbreiding door middel van systeembouw met gelijksoortige, betonnen flats. Ceaușescu had daarvoor een duidelijke en veelzeggende slogan bedacht: 'systematisering, modernisering, beschaving'.⁵¹ Door alle aandacht te richten op plaatsen van industrie zou het land moderniseren en van zijn achtergestelde karakter afkomen, was het idee. De consequentie van de sloop van vele dorpen rondom Boekarest was dat de hoofdstad groeide en dat er meer woningen nodig waren. De ontwikkeling van het socialistische 'bloc' is onderdeel van deze tendens.

Waar de naoorlogse periode tot aan 1965 werd gekenmerkt door huisvesting aan de rand en een discussie over het behoud van het historische centrum, introduceerde Ceaușescu met zijn systematisering het socialistische blok van acht of meer woonlagen, waarbij het historische centrum behouden zou blijven.⁵² Het blok leende zich qua architectuur als ideologische uitwas van de Staat, het werd de representatie van het Roemeense stadsleven en van het moderne wonen in de stad. Het communistische ideaal van gedeelde voorzieningen kwam hierin tevens tot uiting, de Staat zorgde voor de aansluiting op gas, water en elektra, al bleef de verantwoordelijkheid van het onderhoud van de flat in het midden liggen.⁵³ Dit was niet alleen in Boekarest het geval, ook de ontwerpers van de Bijlmermeer hadden het idee dat de architect faciliterend zou zijn. De bewoners zouden uiteindelijk voor

⁴⁸ Gilberg 1990, 63-64.

⁴⁹ Ibidem, 67-68.

⁵⁰ Drazin 2005, 201.

⁵¹ Danta 1993, 172.

⁵² Chelcea 2012, 200-201.

⁵³ Drazin 2005, 202.

het onderhoud en de invulling van de gemeenschappelijke ruimtes zorgen. Dit bleek in de realiteit lastiger dan gepland, zoals ook in het Boekarest van de jaren zeventig te zien is.

De ontwikkeling van de blokken in de buitenwijken van Boekarest, zoals Floreasca en Balta Albă als één van de eersten in de late jaren zestig, kent nog een andere laag dan die van de nood tot woningbouw en het realiseren van het communistische ideaal. Een blok was tevens de gemoderniseerde versie van het boerendorp in de stad, in dit geval bestaande uit ongeveer acht woonlagen in een betonnen, stedelijke omgeving.⁵⁴ Net zoals het dorp een sociale eenheid was, is het blok een 'unité sociale' te noemen; een plek waar een gemeenschapsgevoel heerste.⁵⁵ Een voorbeeld is het trappenhuis, dat net als in de Bijlmermeer niet alleen diende als passage, maar vooral als ontmoetingsplek. Hier werden planten neergezet, foto's opgehangen en gesprekken tussen de bewoners gevoerd.⁵⁶ Elke flat had tevens een hoofd gemeenschappelijke zaken, een zogeheten administrateur, iets dat we in Nederland kennen als een huismeester. In de Bijlmermeer was hiervan niet per se sprake, wel had elke Bijlmerflat haar eigen bewonersvereniging die ging over het verdelen van taken in de flat ofwel het aanstellen van een schoonmaker voor de gemeenschappelijke ruimten.

Anders dan in de Bijlmermeer zijn de blokken in de wijken rondom het historische centrum van Boekarest niet per definitie gebouwd met een ideologisch doel. Ceaușescu zag het realiseren van honderdduizenden appartementen slechts als een middel om de Roemeense samenleving te moderniseren. Desalniettemin is het gebruik van de microraión zeker ideologisch te noemen: een scheiding van verkeersfuncties vindt hier plaats en de open ruimten tussen de verschillende blokken zouden de gemeenschapszin moeten bevorderen. In de Bijlmermeer was een sterker sociaalconcept in de planvorming aanwezig, de gehele wijk werd als ideaalstad opgericht met een zeer streng beleid op functionalisme in brede zin. De voorbeelden zijn tegelijkertijd gerealiseerd (in de late jaren zestig) met het idee om betere woningen te realiseren in een groene, veilige omgeving.

2.8 Kwantiteit boven kwaliteit

Evenals in de Bijlmermeer was er sprake van een snelle groei in het aantal appartementen in Boekarest, waardoor de kwaliteit van de flats naar beneden ging. In beide steden stond kwantiteit boven kwaliteit. De helft van de blokken gebouwd in de socialistische periode bestaat uit appartementen van 37 tot 51 vierkante meter.⁵⁷ De woningen in de Bijlmermeer waren twee keer zo groot, tussen de 80 en 120 vierkante meter. Net als in de Bijlmermeer liet de kwaliteit van het beton in

⁵⁴ Mihăilescu 1995, 485.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem, 491.

⁵⁷ Pásztor 2009, 88.

Boekarest te wensen over, met als resultaat betonrot en een gebrek aan verantwoordelijkheid.

Het huisvestingsprobleem van Boekarest in de jaren zeventig werd opgelost door de bouw van de blokken, maar tegelijkertijd ontstonden er grote problemen met de kwaliteit van de huisvesting vanwege de blokken.⁵⁸ De woningen waren klein en van slechte kwaliteit en volledig opgebouwd uit geprefabriceerde onderdelen, de zogeheten panels of platten – net zoals in de Bijlmermeer. Gelijk aan de Amsterdamse buitenwijk waren de bewoners van de woningen in buitenwijken van Boekarest huurders en dus niet volledig eigenaar van de woningen. Een belangrijk verschil is echter dat bewoners in de Bijlmermeer zich konden inschrijven voor een huurwoning, terwijl flatbewoners in Boekarest een woning toegewezen kregen. De Staat was in Roemenië niet alleen de ‘verhuurder’ van de woningen, ze waren ook eigenaar van de blokken.⁵⁹

Een terugkomend probleem in gebouwen en ruimten die gemeenschappelijk zijn, is dat niemand er volledig verantwoordelijk voor is. Bewoners zijn niet geïnteresseerd tijd en geld in zulke plekken te steken. De trappenhuisen, binnenruimten en ruimte rondom de flat zijn veelal vervuild en worden genegeerd.⁶⁰ Dit geldt niet alleen voor flats in buitenwijken in Boekarest of in de Bijlmermeer, maar voor gemeenschappelijke ruimten waar niemand zich verantwoordelijk voor voelt in het algemeen.

2.9 Conclusie

De stedenbouwkundige plannen voor de Bijlmermeer in Amsterdam en voor de wijken rondom het historische centrum in Boekarest zijn tegelijkertijd gemaakt, midden jaren dertig, en vertonen op veel vlakken overeenkomsten. De implementatie van het functionalisme is een belangrijke ontwikkeling geweest voor beide focusgebieden. Waar in de Bijlmermeer een brede vorm van functionalisme werd uitgevoerd, was de uitvoering in Boekarest minder streng. De microraiion staat erom bekend een verscheidenheid te bieden aan woontypes en verschillende andere functies, zoals werken en recreëren. Er zijn buurtwinkels en speeltuinen te vinden, terwijl de kerntaak van de Bijlmermeer de functie wonen was. Werken diende in het centrum van Amsterdam te gebeuren, recreëren in het ontworpen Bijlmerpark.

Een belangrijk verschil tussen beide voorbeelden is de drang om uit te breiden. Waar Van Eesteren en politici in Nederland in de jaren vijftig huiverig waren met het uitvoeren van grote plannen – waardoor de Bijlmermeer pas in de jaren zestig uitgevoerd is – vond urbanisatie in Roemenië planmatig op grote schaal plaats. De Bijlmermeer is een resultaat van suburbanisatiepolitiek, die ervoor moest

⁵⁸ Pásztor 2009, 90.

⁵⁹ Ibidem, 87.

⁶⁰ Ibidem, 95.

zorgen dat Amsterdam niet te groot zou worden. Boekarest kon daarentegen niet groot genoeg worden en moest in de ogen van stedenbouwers een stad met grandeur worden.

De uitvoering kenmerkte zich in beide gevallen door een voorkeur voor kwantiteit in plaats van kwaliteit. Doordat de bouw van de flatgebouwen erg snel moest gebeuren, vanwege de woningnood in Amsterdam en de noodzaak om te moderniseren in Boekarest, was de kwaliteit van de gebouwen niet zoals het vooraf voor ogen werd gezien. De woningen waren gehorig, het beton brokkelde af en was onderhevig aan betonrot, de gemeenschappelijke ruimten in de flat waren vuil en eigendom van niemand en de ruimten rondom de flat werden niet gebruikt waarvoor ze bedoeld waren. De ruimten tussen de flats in de Bijlmermeer waren bedoeld als groene vertoefruimten, maar vanwege de afwezigheid van woningen en auto's op het maaiveld, bleef het er rustig. Ook in buitenwijken van Boekarest waren de buitenruimten uiteindelijk geen plaatsen van sociale interactie, die voornamelijk binnenin de flat plaatsvond.

3. Aanpassingen in architectuur en stedenbouw vanaf de late jaren zeventig

Vanaf het einde van de jaren zeventig kwam er een verschuiving in de uitvoering van verschillende wijken in en om het centrum van Boekarest en in de Bijlmermeer. Vanwege klachten in de Amsterdamse buitenwijk werden in de jaren tachtig verschillende zaken in en om de flats gewijzigd. Bewonersparticipatie speelde hierin een rol en moest de wijk leefbaarder maken dan ze was. Een zware aardbeving trof Boekarest in 1977, waardoor de vraag opkwam hoe de stad eruit moest gaan zien. De Roemeense dictator Ceaușescu greep de noodlottige gebeurtenis aan om een wens in vervulling te laten gaan: het transformeren van het centrum en de wijken daar direct omheen en het bouwen van een megalomaan huis voor het volk. Ook achter deze ingrepen was de noodzaak verborgen om het centrum van de Roemeense hoofdstad leefbaarder te maken.

In beide gevallen zijn er grote wijzigingen opgetreden in het stedenbouwkundige plan, de architectuur van de gebouwen en de leefbaarheid voor de inwoners in de jaren tachtig. Wat is er overgebleven van het 'karakter' van de gebieden? Waar in de jaren zestig en zeventig het gedachtegoed van het functionalisme een grote rol speelde, is dat vanaf de jaren tachtig beduidend minder. Collectivisme maakte langzaam ruimte voor individualisme, al lijkt de uitvoering daarvan in de Bijlmermeer anders dan in Boekarest. In dit hoofdstuk is de onderzoeksvraag daarom: hoe zijn de Bijlmermeer en Boekarest getransformeerd in de jaren tachtig en welk gevolg heeft dat voor de idealen waarop de gebieden gestoeld zijn?

3.1 Het falen van het functionalisme in de Bijlmermeer

De ontwerpers van het Bijlmerteam hebben in de jaren zestig de nieuwbouwwijk volledig ingericht naar de idealen van het functionalisme. De praktijk bleek anders uit te pakken: volgens een onderzoek uit 1984 van studenten van de Technische Universiteit in Delft waardeerden de bewoners de functionele uitwassen niet positief. Grootschaligheid werd genoemd als probleem, hierdoor konden bewoners zich niet goed oriënteren in de wijk. In hun ogen leken alle flats op elkaar en was het lastig de weg vinden in de buurt. Dit bevorderde een gevoel van onveiligheid en gebrek aan sociale controle.⁶¹ De hoge flats en open ruimten tussen de gebouwen pasten bij het concept van het functionalisme.

De problemen van de bewoners met de hoogbouw resulteerden in een ander ontwerp voor de buurten rondom de Bijlmermeer. Vanaf 1970 werd de hoeveelheid laagbouw in de wijk Holendrecht verhoogd van tien procent naar twintig procent. De wijk Gaasperdam, volledig gerealiseerd in het begin

⁶¹ Bleumink 2015, 24.

van de jaren tachtig, is zelfs bijna enkel opgebouwd uit laag- en middelbouw. Uit bezuinigingsbeleid werden de binnenstraten en parkeergarages verder versoberd uitgevoerd met het achterliggende idee om de leefbaarheid te vergroten.⁶²

Het kernidee van de wijk, het functionalisme, brokkelde vanaf het begin van de jaren tachtig langzaam af. Het toelaten van de auto op het maaiveld werd ingesteld, zodat er geladen en gelost kon worden. Het was voor de flatbewoners niet gemakkelijk om vanuit de parkeergarages die aan de dreven lagen met allerlei boodschappen en andere spullen hele afstanden naar de woning af te leggen. Daarnaast kwam er een voorstel om werkgelegenheid toe te staan aan de schaduwzijde van de flats en laagbouwappartementen aan de zonzijde.⁶³ Deze maatregelen vonden nog niet op grote schaal plaats in de jaren tachtig, maar ze deden wel af aan het idee van het functionalisme, waarin een strikte scheiding gold tussen functies.

Nadat alle hoogbouw in de Bijlmermeer gerealiseerd was, kwam er in 1984 een plan om de wijk grootschalig te vernieuwen. De gevoelens van onveiligheid, desoriëntatie en het gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel moesten verholpen worden. Een overkoepelende woningcorporatie, Nieuw Amsterdam, werd in het leven geroepen om het beheer van bijna alle flats in handen te krijgen. Een groot bedrag werd vrijgesteld om de vernieuwingen direct te gaan realiseren, honderd miljoen gulden was ermee gemoeid.⁶⁴ De eerste maatregel moest de bewoners van de wijk tevreden houden: een aangekondigde huurverhoging ging niet door en parkeren in de parkeergarages werd gratis.⁶⁵

Vervolgens was het de taak van de nieuwe woningcorporatie om met alle bewonersverenigingen om tafel te zitten om te kijken naar concrete wijzigingen om de leefbaarheid te bevorderen in en om het woonblok. Weliswaar werd er geen nieuw totaalplan voor de wijk gemaakt, maar de uitvoering van deelprojecten zorgde wel voor grote aanpassingen op het algehele plan. Van het gedachtegoed van het Bijlmerteam bleef weinig over: delen van leegstaande parkeergarages werden gesloopt en parkeren op het maaiveld werd gerealiseerd (figuur 5).⁶⁶ De grootste reden hiervoor was om de stilte op het maaiveld te doorbreken; doordat er geparkeerd kon worden, zou er meer leven plaatsvinden op een plek waar voorheen weinig mensen kwamen.

Een tweede verandering is het bijplaatsen van liften rondom de flat. Er was een gebrek aan liften en de liften die er waren, waren vrij toegankelijk. Door de flatbrede galerijen af te sluiten en de bewoners een sleutel te geven voor hun deel van de galerij zouden de gevoelens van onveiligheid afnemen. Een derde aanpassing was er één om actieve bewoners te stimuleren de

⁶² Bleumink 2015, 24-25.

⁶³ Ibidem, 29.

⁶⁴ Ibidem, 31.

⁶⁵ Projectburo Hoogbouw Bijlmermeer e.a. 1984, 5-6.

⁶⁶ Projectbureau Vernieuwing Bijlmermeer 1994.

gemeenschappelijke ruimten, zoals de binnenstraat en het trappenhuis, op te knappen. De openbare binnenruimten hadden last van vervuiling en stank, waarop ingespeeld werd door bewoners eigenaar te maken van de ruimten. Zij konden hier vanaf 1984 zelf bloembakken en meubilair plaatsen zonder te hoeven wachten op een akkoord van de woningcorporatie.⁶⁷ Het ideaal van de jaren zestig en zeventig dat de gemeenschappelijke ruimten zouden dienen ter ontmoeting en verbinding kon pas gerealiseerd worden vanaf het midden van de jaren tachtig door de bewoners zich verantwoordelijk voor de ruimten te laten voelen.

Een vierde vernieuwing had ook te maken met het aanpassen van het verantwoordelijkheidsgevoel van de bewoners, samen met het verbeteren van de leefbaarheid van het maaiveld. Leegstaande bergingen werden getransformeerd tot woningen met tuinen. In de openbare vertoefruimten werden stukken grond uitgegeven aan bewoners om er zelf planten en gewassen te kweken.⁶⁸ Ook deze maatregel ging lijnrecht in op de idealen van het Bijlmerteam, waarbij de ruimten tussen de flats bedoeld waren om een parkachtige omgeving te creëren, die voor iedereen toegankelijk zou zijn. De inactiviteit op het maaiveld zorgde bij bewoners voor een gevoel van onveiligheid, die op het maaiveld werd opgelost door bewoners een actieve rol te geven bij hun omgeving. Twee problemen werden opgelost, maar het functionele idee achter de Bijlmermeer moest een stap terugnemen.

Het vijfde initiatief om de buurt te vernieuwen was tevens een oplossing voor twee problemen: door flats te verven zou niet alleen betonrot tegen worden gegaan, ook de oriëntatie van de bewoners zou erop vooruitgaan. Al in 1983 kwam een betrokken bewoner van de F-buurt in de Bijlmermeer met het idee om flats te verven in opvallende kleuren om de herkenbaarheid te bevorderen. Felgekleurde ballen en pijlen zouden in- en doorgangen van de flats moeten verhelderden (figuur 6). In de praktijk pakte dit anders uit: boskleuren als groen, bruin en geel werden in horizontale banen aangebracht op de flats.⁶⁹ Volgens de woningcorporatie pasten deze kleuren beter bij het parklandschap waar de flats zich in bevonden. De kenmerkende pijlen en ballen werden tevens niet overgenomen.

De leegstand in de wijk bleef, het imago was te ernstig aangetast. Het idee dat de Bijlmermeer een onveilige wijk met veel overlast was bleef hangen. De hoge kosten van het beheer vanwege de lage kwaliteit van de flats zorgde er uiteindelijk voor dat er in 1992 besloten is tot de sloop van de wijk. De Bijlmerramp in oktober 1992, waarbij een vliegtuig twee flats gedeeltelijk verwoestte, zorgde voor het definitieve einde van het functionalisme in de Bijlmermeer. De scheiding van functies werd volledig losgelaten: alle dreven werden verlaagd, het grote winkelcentrum Amsterdamse Poort werd uitgebreid en het was toegestaan om bedrijven te starten in de wijk.

⁶⁷ Bleumink 2015, 32.

⁶⁸ Projectbureau Vernieuwing Bijlmermeer 1994.

⁶⁹ Melse 1985, 82.

3.2 De transformatie van de Roemeense hoofdstad

Op 4 maart 1977 vond in Boekarest een zware aardbeving plaats van 7.4 op de schaal van Richter. Grote delen van de stad werden verwoest door het natuurgeweld. Het oude, historische centrum noch de kwalitatief lage buitenwijken werden gespaard. In plaats van dagen van nationale rouw hielden de bewoners van Boekarest zich bezig met de vraag wat er zou gebeuren met hun stad en welke gevolgen dat zou hebben voor hun sociale status.⁷⁰

De dictator sprak na de aardbeving zijn wens uit om Boekarest uit het puin te laten herrijzen met een stap in de toekomst, die een combinatie moet zijn van traditionele, Roemeense architectuur met nieuwe, moderne technieken en bouwstijlen. Boekarest moest een 'moderne, socialistische' stad worden, die het summum moest zijn van een ontwikkelde, socialistische samenleving.⁷¹ Ceaușescu pakte met de aardbeving zijn kans om de hoofdstad nog verder te moderniseren dan mogelijk was vóór 1977. Daarnaast vroegen de vele ingestorte publieke ruimten in het centrum en in de wijken er omheen om een nieuwe invulling, in de vorm van huisvesting of een investering in de publieke ruimte.

Om de nieuwe hoofdstad vorm te geven, was een verandering in de bevolkingssamenstelling nodig. Ceaușescu wilde afrekenen met de bourgeoisie, een overblijfsel uit het pre-socialistische Roemenië, door éénkamerwoningen te slopen en te vervangen door systeembouw, de collectieve woongemeenschappen in de vorm van het blok.⁷² De leider greep de stadsvernieuwing aan om zijn beleid door te voeren: collectivisme bevorderen en individualisme uitbannen en verbieden. In het dagelijks leven door middel van censuur en restricties, in de openbare ruimte en architectuur door middel van het realiseren van grote blokken. Ceaușescu wilde de bourgeoisie vervangen voor het socialistische collectief, wat resulteerde in de sloop van woningen van de 'ruling elite'.⁷³

Waar Boekarest van de Tweede Wereldoorlog tot aan 1977 niet gekenmerkt wordt als ideaalstad, is de stadsvernieuwing van Ceaușescu wel als ideologisch te bestempelen. De transformatie had voornamelijk als doel om de 'Nieuwe Mens' te creëren: een concept uit het modernisme waarbij de burger gezien wordt als arbeider, die als doel heeft om de meest geavanceerde en moderne samenleving te bouwen.⁷⁴ De 'oude', bestaande architectuur representeerde niet Ceaușescu's 'glorieuze tijdperk', waardoor het plaats moest maken voor nieuwe architectuur.⁷⁵ Ceaușescu's ideologie kwam voort uit het idee dat Boekarest verder zou moderniseren door de ontwikkeling van een eigen, eclectische Roemeense architectuurstijl. Die stijl was geïnspireerd op

⁷⁰ O'Neill 2009, 93.

⁷¹ Cavalcanti 1997, 84-85.

⁷² Ibidem, 85.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem.

⁷⁵ Ibidem, 84.

architectuur in Pyongyang in Noord-Korea, waar Ceaușescu in de late jaren zeventig op bezoek was geweest. Boekarest moest ook symmetrisch en kunstmatig worden, in zijn visie.⁷⁶ De nieuwe, monumentale gebouwen in het centrum van de hoofdstad hebben op deze manier elementen van Noord-Koreaanse architectuur, neoclassicisme en Romaanse en Georgische folk.⁷⁷ Deze nieuwe eclectische stijl moest niet alleen het Roemeense volk verheffen, maar vooral imponeren (figuur 7).

Het historische centrum moest een stedelijk centrum worden, in het Roemeens 'Centru Civic'. De uitvoering van het plan hield het verder openbreken van het centrum in, met een uitbreiding van het aantal verkeersassen met daaromheen monumentale flatgebouwen bestemd voor de partijleden. De ideeën voor de stedelijke transformatie kwamen niet uit de lucht vallen voor Ceaușescu: hij liet zich voor de stedenbouw inspireren op de Stalinistische stedenbouw van Moskou. Modernisering, kostenbesparing, monumentalisering en industrialisering vonden na de Tweede Wereldoorlog hun oorsprong in de Sovjet-Unie.⁷⁸ Verder is de inspiratie voor het nieuwe masterplan te herleiden tot het masterplan van 1935, waarin tevens gesteld werd dat het historische centrum weinig aandacht diende te krijgen. Om plaats te maken voor een nieuwe identiteit, de socialistische ideologie, moet afgerekend worden met alles wat staat voor het verleden, met het historische centrum als focus.⁷⁹

Waar sommige onderzoekers spreken over de vernieuwing van Boekarest, zoals Darrick Danta, noemen anderen, zoals de Roemeense architect Matei Lykiardopol, de gebeurtenissen een verwoesting, vernietiging of zelfs verminking van de stad. De realisatie van de transformatie spreekt daarin voor zich: vierhonderdvijftig hectare van het historische Boekarest is met de grond gelijk gemaakt door Ceaușescu. Onder andere kerken en een achttiende-eeuws paleis, Ypsilanti genaamd, moesten plaatsmaken voor monumentale boulevards en flats. Twee gehele districten, waar voornamelijk de gegoede burgers woonden, werden gesloopt.⁸⁰ Op de plek waar Uranus en Văcărești gelegen waren, kwam het Huis van de Republiek, tegenwoordig Paleis voor het Parlement genaamd, in het Roemeens Palatul Parlamentului (figuur 8). Na het Pentagon in Washington D.C. is het gebouw het grootste civiele gebouw ter wereld, een megalomaan project dat pas na de dood van Ceaușescu afgerond werd.

Naast een update voor het Centru Civic met een monumentale as van west naar oost, triomfantelijk Victoria Socialismului genaamd – tegenwoordig bekend als Bulevardul Unirii, Boulevard van de Eenheid – betekende de transformatie onder leiding van Ceaușescu een nieuwe lading appartementen direct rondom het centrum. Zo zijn er tussen 1983 en 1990 15.000 woningen

⁷⁶ Danta 1993, 175-179.

⁷⁷ Ibidem, 179.

⁷⁸ Tarchanow 1992, 9.

⁷⁹ Ioan 2007, 303.

⁸⁰ Lykiardopol 1991.

gerealiseerd langs en achter de gehele as, tussen het Huis van de Republiek en Piața Alba Iulia (het ronde plein aan het einde van de as in het oosten). Ook verder weg van het centrum is er veel bijgebouwd: tussen 1977 en 1990 bouwde men 9000 blokken bestaande uit ongeveer 700.000 woningen.⁸¹ De meeste daarvan zijn gebouwd in buitenwijken om het Centru Civic, zoals in het noordoosten in Pantelimon (27.000 woningen), in de buurt daarboven in Colentina (22.000 woningen) en in het zuidwesten in Rahova (18.000).⁸²

De nieuwe blokken zijn allemaal aardbevingsbestendig gemaakt en voldeden aan allerlei nieuwe bouweisen, die net als in de Bijlmermeer in de jaren tachtig opkwamen. Veel flats werden van een laag verf voorzien; goed tegen de betonrot en goed voor de oriëntatie in en beleving van de buurt (figuur 9). Toch ontstonden er problemen met de woningen in de nieuwe en bestaande blokken, net als in de Bijlmermeer. Een aantal typische problemen van systeembouw door heel Oost-Europa betreft het kleine oppervlakte van de woning, de luchtkwaliteit door enerzijds een hoge luchtvochtigheid van een badkamer zonder ramen en anderzijds door droogte en warmte vanwege inefficiënte, centraal ingestelde radiatoren, geluidsoverlast vanwege dunne tussenmuren en een lage kwaliteit beton en in sommige gevallen een algeheel gevaar op de gezondheid vanwege de aanwezigheid van asbest.⁸³

De grote aantallen extra woningen die in Boekarest in de jaren tachtig bijgebouwd zijn laten zien dat Ceaușescu niet alleen het Centru Civic wilde realiseren en moderniseren. De Roemeense hoofdstad diende volgens een ideaal vormgegeven te worden: het collectief moest centraal staan en het individu moest uitgebannen worden. De realisatie van duizenden blokken is daar een belangrijk onderdeel van. Van het historische centrum moest, ironisch genoeg naast grote sloop, een monument gemaakt worden door middel van spectaculaire, eclectische architectuur en een opengebroken stedenbouw. De aandacht voor het vernieuwde centrum en de bouw van nieuwe, moderne blokken in de buitenwijken betekende ook het verleggen van de aandacht op de problemen die er speelden in Roemenië. Op economisch gebied stond het land er slecht voor in de late jaren zeventig. Met een nieuw uiterlijk voor Boekarest zou Ceaușescu op een andere manier zijn invloed kunnen behouden.⁸⁴

Het is niet in Boekarest uitgevonden dat dictators door middel van stedenbouw en architectuur hun (nieuwe) ideologie willen uitdragen. Om een nationale identiteit en een politieke orde te uiten in de hoofdstad moet een stad volledig opnieuw gebouwd worden, zodat er geen enkel spoor meer is van vorige heersers. De gebouwde omgeving speelt een belangrijke rol in het opbouwen van een politieke identiteit. Ceaușescu was zich hiervan bewust.⁸⁵ Toch is de transformatie van Boekarest geen succes

⁸¹ Racu 2010.

⁸² Ibidem.

⁸³ Bonnefoy 2003, 333-334.

⁸⁴ Danta 1993, 174.

⁸⁵ Light 2013, 516-518.

op het gebied van ideologie te noemen: het was de bedoeling Boekarest tot een collectief te maken en de bevolking te homogeniseren, maar in werkelijkheid verkreeg de stad sociale en ruimtelijke hiërarchieën met haar vernieuwde uiterlijk en nieuwe en vernieuwde buurten.⁸⁶ Het Centru Civic was daarbij nadrukkelijk bestemd voor hoge partijleden en internationale gasten.

In 1980 betaalde Ceaușescu de Roemeense buitenlandse schulden af om zich financiële vrijheid te geven en snel te kunnen industrialiseren, wat voor de bevolking een verslechtering van de levensomstandigheden betekende.⁸⁷ Deze maatregel zorgde voor groeiende onlusten onder de bevolking, die veelal uit hun huizen moesten vanwege de grootschalige transformatie van Boekarest in de jaren tachtig. Uiteindelijk kwam er een einde aan het communisme en de dictatuur van Ceaușescu met de moord op Nicolae en Elena Ceaușescu met Kerst 1989. Het Huis van de Republiek was tegen die tijd nog niet afgerond. Wat volgde was een periode van grote onduidelijkheid over het eigenaarschap van de woningen en de gemeenschappelijke ruimten. Een grote privatisering in de woningmarkt zorgde ervoor dat huurders in blokken eigenaar werden van hun woning. De vraag wie de eigenaar is van de buitenruimte en de openbare ruimten in de flat bleef liggen.

3.3 Conclusie

De Bijlmermeer, de buitenwijken van Boekarest en het centrum van de Roemeense hoofdstad zijn vanaf de late jaren zeventig onderhevig geweest aan grote veranderingen. Aanpassingen aan de architectuur en stedenbouw betekenden automatisch aanpassingen aan de plannen die de basis vormen voor de gebieden. Welke idealen zijn overleefd, welke zijn gesneuveld en wat is de verhouding tussen de Bijlmermeer en Boekarest op het vlak van het functionalisme?

De transformatie van de Bijlmermeer in de jaren tachtig betekende het einde van het strikte functionalisme in de wijk. Parkeren op het maaiveld werd langzaam en vanaf 1984 algeheel toegestaan. De bergingen op de begane grond werden verbouwd en de openbare buitenruimte werd verdeeld om bewoners er eigenaar van te maken. Binnenin de flat mochten bewoners meedenken over het verbeteren van de leefbaarheid, waar ze vervolgens zelf bij betrokken werden. Vervolgens werden de grauwe flats gekleurd om de buurt op te fleuren en voor een betere oriëntatie te zorgen. Het idee dat het functionalisme volledig doorgevoerd moest worden, werd losgelaten. Daarmee werd de oorspronkelijke ideologie ingeruild voor leefbaarheid. Niet het hele ideaal achter de wijk werd meteen losgelaten, het concept van het collectief bleef centraal staan door een gezamenlijke invulling van gemeenschappelijke ruimten in en om de flat.

Het naoorlogse Boekarest was tot aan 1977 gestoeld op idealen van systeembouw en de

⁸⁶ Diaconu 2012, 265-269.

⁸⁷ Tismaneanu 2003, 189.

microraiion, maar een volledig doorgevoerde vorm van Ceaușescu's ideologie ontbrak tot aan 1977. In dat jaar verwoestte een zware aardbeving grote delen van de stad, waardoor de dictator een kans zag om zijn socialistische idealen door te voeren. Een nieuw stadscentrum met monumentale gebouwen en een eigen architectonische stijl moesten niet alleen afrekenen met het pre-socialistische verleden, ze moesten vooral een moderne samenleving stimuleren met de Nieuwe Mens als fundament daarvan. Bijna 10.000 nieuwe blokken werden bijgebouwd rondom het Centru Civic, oude en nieuwe blokken werden geleverd, maar de kwaliteit ervan bleef laag. De idealen van het collectief en modernisering werden vanaf 1977 in Boekarest versterkt door de transformatie van de stad. Naast een fysieke vernieuwing betekende de transformatie ook een grote sociale vernieuwing voor de stad. Met de bourgeoisie en het individualisme werd definitief afgerekend, al blijft het de vraag of Ceaușescu daadwerkelijk zijn hoofdstad kon homogeniseren. Door een monumentaal centrum te bouwen naast kwalitatief slechte blokken is er een hiërarchie in de stad ontstaan.

Waar de Bijlmermeer in de planvorming uitging van een sterke ideologie van functionalisme en het collectief, bleef Boekarest achter qua socialistische stedenbouw en ideologie. De jaren tachtig waren daarin een omslagpunt: de Bijlmermeer liet steeds meer elementen van het functionalisme varen en hoewel de gemeenschap belangrijk bleef, kreeg het individu steeds meer te zeggen in en om de flat. De Roemeense dictator Ceaușescu zag juist vanaf de jaren tachtig een kans om socialistische ideeën, zoals de Nieuwe Mens, industrialisering, modernisering en collectivisme, uit te voeren in de vorm van architectuur en stedenbouw.

In de jaren negentig vond wederom een grote transformatie plaats in de Bijlmermeer en in Boekarest. In 1992 werd besloten om het functionalisme in de Amsterdamse buitenwijk los te laten en de karakteristieke honingraatflats te slopen. Tegelijkertijd ontwikkelde Roemenië zich snel van een socialistische staat naar een beginnende democratie met het einde van de Ceaușescu's met Kerst 1989. Bewoners werden eigenaar van hun woning, maar noch de staat noch de bewoners waren verantwoordelijk voor de gemeenschappelijke binnen- en buitenruimten.

4. Kleiburg en de Magic Blocks: een kapitalistische werkelijkheid?

Begin jaren negentig vonden er grote veranderingen plaats in de Bijlmermeer en in Boekarest. Waar de Amsterdamse buitenwijk het gedachtegoed van het functionalisme langzaamaan liet varen, kwam in de Roemeense hoofdstad een abrupt einde aan het socialisme en het bijbehorende gedachtegoed van dictator Ceaușescu. Wat volgde was een transitie naar zelfstandige, koopwoningen met eigen verantwoordelijkheid voor de buitenruimten en de gemeenschappelijke ruimten van de flats.

In dit hoofdstuk wordt aan de hand van twee casestudies verder gekeken naar de processen van 'modernisering' en het 'modern' worden en maken van samenlevingen. In de geschiedenis van de Bijlmermeer en in de idealen van Ceaușescu komt het element 'moderniseren' geregeld terug, de vraag wat dat precies is en betekent wordt in dit hoofdstuk beantwoordt aan de hand van een flatgebouw in de Bijlmermeer en een reeks flatgebouwen en openbare ruimten rondom een grote boulevard in het oosten van Boekarest, Calea Moșilor, net buiten het Centru Civic. Beide gevallen zijn (zeer) recent uitgevoerd en geven weer welke problemen uit de jaren zeventig en tachtig een rol spelen in de huidige ontwikkelingen van de gebieden. De onderliggende vraag is hoe moderniteit daarbij een rol speelt of heeft gespeeld.

De condities die tegenwoordig gelden in de Bijlmermeer en Boekarest zijn niet socialistisch (meer) te noemen. De vraag is hoe de kerngebieden vervolgens wel te typeren zijn. De theorie van toenadering, in het Engels de 'theory of convergence', speelt daarbij een rol: zijn de socialistische samenleving van Boekarest en de kapitalistische samenleving ten tijde van de Bijlmermeer naar elkaar bewogen en hebben zij na 1989 een nieuwe realiteit ontwikkeld? Of dienen we anders naar de geschiedenis en actualiteit te kijken, volgens de theorie van veelvoudige moderniteiten, in het Engels 'multiple modernities'? Was de scheidslijn tussen socialistische en kapitalistische stedenbouw vóór 1989 wel zo zwart-wit en kunnen we de huidige situatie wel typeren als modern? De onderzoeksvraag van dit hoofdstuk is dan ook: welke drijfveren spelen achter de ontwikkelingen van de Bijlmerflat Kleiburg en de flats en open ruimten in het project Magic Blocks in Boekarest, zijn zij getransformeerd van socialistisch ideaal naar kapitalistische werkelijkheid?

4.1 Moderniteit en modernisering

In de jaren vijftig en zestig leefde onder sociologen het idee dat socialistische en kapitalistische samenlevingen zich uiteindelijk langs dezelfde weg zouden ontwikkelen. Sociologen als Sorokin stelden dat industriële samenlevingen om efficiënt te functioneren op een bepaald niveau moeten zitten qua

specifieke sociale en economische voorwaarden.⁸⁸ Deze theorie heet de toenaderingstheorie, ofwel in het Engels de 'theory of convergence'. Als de socialistische samenleving steeds verder industrialiseert, begint hij steeds meer te lijken op andere, geïndustrialiseerde samenlevingen. Als de economie groeit door de toename van industrialisatie, zal daarmee de algehele organisatie van het land gelijk worden aan die van een verder geïndustrialiseerd land, zoals landen in het Westen. Dit zou vervolgens leiden tot globalisatie, eenzelfde cultuur wereldwijd, waardoor er minder oorlogen zouden ontstaan.

Er is nogal wat kritiek op deze theorie die volgens verschillende onderzoekers, zoals Skinner, deterministisch zou zijn.⁸⁹ Het concept gaat uit van één lineaire weg in de geschiedenis, die alle samenlevingen dienen te volgen. Daarnaast is de theorie teveel op het Westen gebaseerd en is het te beperkt om enkel naar industrialisering en economie te kijken, als het op ontwikkeling en modernisering aankomt. Ondanks de kritiek is te stellen dat de theorie een kern van waarheid bevat als er gekeken wordt naar de stedelijke ontwikkeling van Oost- en West-Europa in de jaren vijftig, zestig en zeventig. Zo was de socialistische manier van urbaniseren geen ander, nieuwer model dan er tot dan toe was. Oost-Europese landen herhaalden stappen uit een globaal proces van urbanisatie, dat destijds gaande was. Deze visie, het ecologische model genaamd, gaat er vanuit dat industrialisatie in Roemenië een kwestie van kopiëren is van Westerse industrialisatie.⁹⁰

Een ander model, de historische benadering, is gestoeld op het concept dat dezelfde, globale ontwikkelingen in een andere volgorde op andere plaatsen kunnen plaatsvinden, afhankelijk van de ontwikkeling van het betreffende socio-economische systeem. Vanuit deze gedachte is het mogelijk dat Oost-Europa een andere weg bewandeld heeft dan West-Europa op het gebied van modernisering. Ook hierin zit een kern van waarheid, aangezien Roemenië in de jaren zeventig op industrieel vlak verder ontwikkeld is dan in de decennia ervoor, vanwege stedelijke condities die door Ceaușescu gecreëerd zijn. Voorbeelden hiervan zijn de systeembouw om de industrialisatie in snel tempo te laten plaatsvinden en zijn beleid om veel goederen te exporteren.

Hieruit blijkt het tegenovergestelde van de toenaderingstheorie – de splitsingstheorie ofwel 'theory of divergence' - een kern van waarheid te bevatten; hoewel het Westen in de jaren zeventig industrialiseerde en zich ontwikkelde, vond dit ook plaats in Roemenië, maar betekende de aanwezigheid van het socialisme dat beide systemen niet naar elkaar, maar juist van elkaar af ontwikkeld zijn. Ceaușescu kon zijn socialistische idealen realiseren in de jaren tachtig, waardoor Roemenië niet kapitalistischer, maar socialistischer werd. De algehele censuur en het ideaal van het collectief staan tegenover Westerse idealen van vrijheid van meningsuiting en individualisme.

⁸⁸ Skinner 1976, 4.

⁸⁹ Ibidem, 6.

⁹⁰ Tosics 2005, 46.

Desalniettemin zijn steden in Oost-Europa anders ontwikkeld dan West-Europese steden. Dit heeft een aantal redenen. Zo zijn in het socialistische systeem stedenbouw en huisvesting sterk verbonden met politiek en legitimatie van de leider, zoals in Boekarest ook het geval is. Een gecentraliseerde staat met een centraal uitgevoerd stedenbouwkundig plan zijn karakteristiek voor het socialistische systeem, anders dan in het Westen. Ten tijde van Ceaușescu was de Nederlandse staat niet sterk gecentraliseerd en was er ook geen sprake van centralistische stedenbouw. Voor de bouw van de Bijlmermeer is een gedecentraliseerd team, het Bijlmerteam, opgericht. Dit is een belangrijk stedelijk verschil tussen de Amsterdamse buitenwijk en Boekarest.

Er zit overlap tussen de gebieden in hoe er na de realisatie is omgegaan met de gebouwde omgeving in de vorm van onderhoud en het creëren van verantwoordelijkheid voor de leefomgeving. Een monotone omgeving, de grote afstand naar het stadscentrum, de kleine woningen en het gebrek aan onderhoud worden door onderzoeker Iván Tosics genoemd als typerende kenmerken voor Oost-Europese buitenwijken.⁹¹ Hij mist hierin dat de Bijlmermeer ook als monotoon en desoriënterend ervaren werd, een grote afstand heeft naar het centrum en door kostenbesparing uit kwalitatief lage woningen bestaat. Hiermee is zijn argument dat problemen met het blok, die het gevolg zijn van politieke en economische condities, typisch Oost-Europees zijn, niet valide. De grootte van de woningen is in de Bijlmermeer wel anders dan in Boekarest.

Een andere theorie betreft moderniteit is die van de veelvoudige moderniteiten, 'multiple modernities', van Eisenstadt. Dit idee gaat er vanuit dat de beste manier om de hedendaagse wereld, en daarmee de geschiedenis van de moderniteit, te begrijpen is door het als een verhaal te zien van veelvoudige culturele programma's.⁹² Daarin zijn er veelvoudige, of meerdere, culturele programma's of stromingen binnen één moderniteit. Westerse patronen van moderniteit zijn volgens deze theorie geen algeheel geldende voorwaarde voor moderniteit. Eisenstadt stelt dat het in de jaren vijftig en zestig gebruikelijk was om het Westen als referentiekader te nemen voor moderniteitsconcepten, zoals het geval is met de toenaderingstheorie. Recentere ontwikkelingen van de late twintigste eeuw zijn volgens hem gestoeld op een groeiende diversiteit aan meerdere, veelvoudige moderniteiten. Deze ontwikkelingen passen niet binnen één visie van moderniteit en zijn niet te beschouwen als slechts toenadering of splitsing, maar zijn meerdere interpretaties van het begrip moderniteit.⁹³ Bovendien is deze theorie erop gericht om het Westen te ontdoen van haar monopolie op moderniteit.

Om het wat concreter te maken: veelvoudig, of 'multiple', dient hier niet gezien te worden als meerdere moderniteiten of moderne samenlevingen naast elkaar, maar als een aanduiding van het

⁹¹ Tosics 2005, 52-53.

⁹² Eisenstadt 2000, 2.

⁹³ Ibidem, 24.

begrip moderniteit als pluraliteit. Moderniteit is niet enkel Westers en belangrijke processen en elementen van moderniteit kunnen in elke samenleving gevonden worden. Een verscheidenheid aan culturele programma's of processen is aanwezig binnen één samenleving, wat de samenleving op die manier pluraal maakt. Het concept dient dus gezien te worden als het bestaan van een veelvoudige moderniteit en niet als een verscheidenheid aan moderniteiten, waar de onderzoeker Schmidt op duidt.⁹⁴ Schmidt's kritiek op het concept van veelvoudige moderniteiten bestaat enerzijds uit het gebrek aan definiëring van moderniteit door Eisenstadt en anderzijds uit het gebrek aan onderbrengen van verschillen in moderniteit in de wereld. De verscheidenheid van verschillende vormen van modern is volgens hem beter te typeren als 'varieties of modernity'.⁹⁵

In die context zijn zowel de Bijlmermeer als het Boekarest van de jaren tachtig te zien als 'multiple modernities', aangezien ze beide op hun eigen manier een vorm van modernisering nastreven. In de Bijlmermeer door van het functionalisme af te zien en leefbaarheid voorrang te geven, in Boekarest juist door de samenleving verder te industrialiseren en op die manier van Boekarest een geürbaniseerde wereldstad te maken met een socialistisch, op het collectief georiënteerd, karakter. Verder is te stellen dat het concept van het blok in beide gevallen een uiting van moderniteit is, die daarin grensoverschrijdend is – namelijk door heel Europa. Het ideaal van het blok is een uiting van modernisme in de Bijlmermeer en in Boekarest, al heeft de Roemeense dictator het gebracht als een uiting van zijn eigen, socialistische ideologie.⁹⁶ Het gebouw zelf is niet communistisch of kapitalistisch te noemen, maar de condities van de staat waarin flats gebouwd zijn, bepalen op welke manier het gebouw gezien dient te worden. In de Bijlmermeer als uiting van het modernisme van CIAM, in Boekarest als socialistisch, collectivistisch ideaal om de 'Nieuwe Mens' te creëren – beide met de intentie te moderniseren.

4.2 De revitalisatie van Kleiburg, 2011-2016

a. De locatie

In het stadsdeel Zuidoost in de Amsterdamse Bijlmermeer is in het oosten van de wijk in de K-buurt in 1971 de flat Kleiburg gebouwd. De architect was F. (Fop) Ottenhof, die onder toezicht van Nassuth werkte. Vóór de realisatie van Kleiburg kwam Ottenhof te overlijden, waardoor K. (Kees) Rijnboutt de tekeningen afgemaakt heeft. De flat is gebouwd volgens de ideologie van het Bijlmerteam: vierhonderd meter breed, tien woonlagen hoog, in een parkachtige omgeving en gelegen tussen de metrostations Ganzenhoef en Kraaiennest, niet ver van het openbaar vervoer. Toen in 1992 besloten

⁹⁴ Schmidt 2006, 87-88.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Drazin 2005, 200.

werd om de hoogbouw in de wijk (gedeeltelijk) te slopen, kwam een groep monumentenliefhebbers in actie om zich in te zetten voor het behoud van de flat Kleiburg en de directe omgeving ervan. Deze groep 'Bijlmerbelievers', die nog steeds in de idealen van de wijk geloven, bestaat onder dezelfde naam die het behouden gebied gekregen heeft: BijlmerMuseum. Zij beheren een online museum met verhalen, archiefbeelden en nieuwtjes over de wijk.⁹⁷ Met succes hebben zij meerdere flats in de K-buurt en de originele structuur van de groene vertoefruimten weten te behouden in semi-originele staat: parkeren op het maaiveld is hier wel mogelijk en ook zijn bepaalde flats in de jaren negentig aangepast met bijvoorbeeld verhoogde entrees. De enige flat die nog volledig onaangetast en daarmee de laatste klassieke Bijlmerflat is, is Kleiburg.

b. Het project

In 2011 besloot woningcorporatie Rochdale om de flat Kleiburg te koop te zetten voor het symbolische bedrag van één euro met sloop als alternatief. KondorWessels Vastgoed besloot om het gebouw te kopen en nieuw leven in te blazen.⁹⁸ De eis was dat de functie hetzelfde moest blijven, het wonen moest een belangrijke rol blijven spelen in de flat. Consortium DeFlat werd opgericht, een cluster van bedrijven die in het gebouw vijfhonderd opgeknapte woningen moest realiseren. In november 2012 werd het contract met Rochdale getekend om kluswoningen te gaan faciliteren: woningen die door de aanstaande bewoners volledig zelf ingericht zouden worden, de appartementen werden slechts casco opgeleverd.⁹⁹ Aan DeFlat de taak om het gebouw op te knappen en de woningen gereed te maken voor de verkoop – de woningen zouden niet meer verhuurd, maar verkocht worden aan bewoners.

De flat bestaat uit vier delen, elk afgescheiden door een knik in de honingraatvorm. Het consortium besloot om het project per deel te verkopen en vervolgens gefaseerd uit te voeren. Mocht een bepaalde fase niet verkocht raken, bleef de mogelijkheid open om een gedeelte te slopen. In de periode van de verkoop per fasering bleek sloop niet nodig, alle delen raakten uitverkocht. In totaal zijn 511 woningen in de verkoop gebracht.¹⁰⁰ Kenmerken van een kluswoning zijn de lage koopprijs vanaf 66.000 euro, de mogelijkheid om het naar eigen wens in te richten, afgekochte erfpacht tot 2054, gratis parkeren en beschikking over een fietsenstalling op de begane grond.¹⁰¹ In Kleiburg betekent het concept kluswoning dat de mogelijkheid bestaat om niet-dragende muren door te breken, ook tussen woningen, puien volledig van glas te maken en zelfs om dakterrassen te realiseren voor de woningen

⁹⁷ BijlmerMuseum, <https://bijlmermuseum.wordpress.com/>, laatst geraadpleegd op 14-06-2016.

⁹⁸ KondorWessels Vastgoed, <http://www.kondorwessels.nl/nl/projectontwikkeling/detail/deflat-kleiburg>, laatst geraadpleegd op 14-06-2016.

⁹⁹ Projectbureau Vernieuwing Bijlmermeer, Consortium De Flat 2014, 12.

¹⁰⁰ KondorWessels Vastgoed, <http://www.kondorwessels-amsterdam.nl/nl/nieuwbouw/projecten/detail/klushuizen-kleiburg>, laatst geraadpleegd op 14-06-2016.

¹⁰¹ Brochure Klushuizen in de flat 2014, <http://www.klushuisamsterdam.nl/1104/img/flipbook/index.html#/6>, 6.

op de bovenste woonlaag.¹⁰²

De werkzaamheden die het consortium zou verrichten bestaan voornamelijk uit het casco opleveren van de woningen, het opknappen van de gemeenschappelijke ruimten en het transformeren van de begane grond. Dat betekent dat de buitengevel is gerenoveerd, de trappenhuizen en entreegebieden zijn opgeknapt met nieuwe materialen en met de aanwezigheid van veel ramen. De begane grond is volledig vernieuwd door parkeren op het maaiveld toe te staan en woningen en entrees naar woningen op de eerste verdieping te realiseren.¹⁰³ Verder werden de externe liften uit de jaren tachtig vervangen door inpandige, nieuwe liften, de betonnen hellingbaan naar de binnenstraat had geen functie meer en werd verwijderd, de zeven onderdoorgangen door de flat heen werden teruggebracht naar drie extra brede en hoge onderdoorgangen en de gevel werd ontdaan van aangebrachte verf (figuur 10 en 11). Er is zoveel mogelijk gedaan om het gebouw terug te brengen naar de originele staat van 1971.¹⁰⁴ Allerlei aanpassingen die in de jaren tachtig aan de flat zijn gedaan, en de leefbaarheid moesten vergroten, zijn teruggedraaid.

Verder heeft de raad van stadsdeel Zuidoost op 18 juni 2013 een zestal randvoorwaarden voor de omgeving van Kleiburg vastgesteld. De belangrijkste eisen zijn ten eerste dat er parkeerplaatsen op het maaiveld komen met behoud van 'beeldbepalend' groen, ten tweede dat de dienweg voor de flat – om de flat per auto te bereiken – iets verbreed wordt, ten derde dat het Kraaiennestpad gehandhaafd blijft als doorgaande fietsroute en ten vierde dat de padenstructuur herzien wordt om aan te sluiten op de drie vernieuwde onderdoorgangen.¹⁰⁵ Verder is er bepaald, de vijfde voorwaarde, dat aan de westzijde van de flat een moestuin nieuw leven wordt ingeblazen door de nieuwe bewoners en dat de mogelijkheid er moet zijn om dit aantal uit te breiden.¹⁰⁶ Ten zesde wordt ook de vertoefruimte in een knik van de flat vernieuwd door hekwerken te verwijderen, speeltoestellen en bankjes te plaatsen om ontmoeting te bevorderen op de begane grond.¹⁰⁷

c. Het resultaat

Door het concept kluswoningen toe te passen in de Bijlmermeer zijn bewoners verantwoordelijk gemaakt voor het verloop van hun eigen woning, waardoor zij zich niet alleen eigenaar *voelen* van de woning en de gemeenschappelijke ruimten, zoals het trappenhuis en de begane grond, maar dat ook *zijn*. De kluswoningen zijn koopwoningen, waardoor er geprobeerd is om de bewoners voor een

¹⁰² Brochure klushuizen in de flat 2014, <http://www.klushuisamsterdam.nl/1104/img/flipbook/index.html#/86>, 86.

¹⁰³ KondorWessels Vastgoed, <http://www.kondorwessels-amsterdam.nl/nl/nieuwbouw/projecten/detail/klushuizen-kleiburg>, laatst geraadpleegd op 14-06-2016.

¹⁰⁴ Projectbureau Vernieuwing Bijlmermeer, Consortium De Flat 2014, 12-13.

¹⁰⁵ Ibidem, 11.

¹⁰⁶ Ibidem, 33.

¹⁰⁷ Ibidem, 31.

langere tijd in de flat te houden. Door per fase de woningen te verkopen, bleef het spannend voor KondorWessels of de gehele flat zou kunnen blijven bestaan, maar door de lage prijs, de mogelijkheden om de woning(en) naar eigen wens in te richten en de vernieuwingen in en rondom de flat, was het concept populairder dan verwacht.

Er is geprobeerd de flat Kleiburg zoveel mogelijk terug te brengen naar haar originele staat van 1971, ten tijde van het functionalisme in de Bijlmermeer. Dat is gedeeltelijk gelukt door de gevel schoon te spuiten en te ontdoen van verf, die in de jaren tachtig juist was aangebracht om de oriëntatie te verbeteren. Tevens was het voor KondorWessels verplicht om in de flat wederom woningen te realiseren. De woonfunctie die de flat in de jaren zeventig had is daarmee behouden. Ook de vertoefruimten in de knikken van de honingraatflat zijn behouden gebleven en opgeknapt met onder andere nieuwe speeltoestellen en bankjes. Het functionalisme is losgelaten door parkeren volledig toe te staan op het maaiveld en een toegangsweg naar de flat is verbreed. De grote vraag naar extra liften in de jaren tachtig is als één van de weinige maatregelen van die tijd wel gehandhaafd, maar dan met interne liften in plaats van externe. Er is geprobeerd de flat Kleiburg tot erfgoed te maken door de kwaliteiten van 1971 naar boven te halen en te benadrukken. De flat is in een nieuw jasje gestoken door sociale problemen, zoals gevoelens van onveiligheid en een gebrek aan verantwoordelijkheid, tegen te gaan. De flat, en daarmee de wijk, is gemoderniseerd door een nieuwe toekomst voor een afgedankt gebouw te realiseren met nieuwe, actieve bewoners.

4.3 De revitalisatie van de omgeving van de Calea Moșilor: **Magic Blocks**, 2009-2010

a. De locatie

In sector 2 is de grote boulevard Calea Moșilor in de gelijknamige buurt te vinden, waarbij het zuidelijke gedeelte van de straat één van de oudste stukken van Boekarest is en omringd is door negentiende-eeuwse huizen, het noordelijke deel begint bij Bulevardul Carol I en eindigt bij het verkeersplein Piața Obor. Het is een rechte as met een lengte van anderhalve kilometer omringd door blokken uit de jaren tachtig. Toen in 1989 een einde kwam aan het regime van Ceaușescu kwam er ook een einde aan de transformatie van Calea Moșilor. De blokken aan de boulevard waren inmiddels afgerond, maar er was niks gedaan aan de openbare ruimten tussen de gebouwen. Ook was er geen continuïteit gecreëerd tussen de nieuwe blokken en de al bestaande gebouwen die erachter lagen (figuur 12).¹⁰⁸ Dit betekende het ontstaan van plekken waar niemand zich verantwoordelijk voor voelde, waar auto's kriskras geparkeerd waren en waar afval zich ophoopte. De openbare ruimte tussen en om de gebouwen was onleefbaar geworden.

¹⁰⁸ Public Space, Bravo, D., <http://www.publicspace.org/en/works/g202-magic-blocks>, laatst geraadpleegd op 08-06-2016.

b. Het project

In 1990 werd in Roemenië een wet aangenomen die de privatisering van blokken moest promoten, vanwege een gebrek aan staatsinmenging in de huisvesting.¹⁰⁹ Sindsdien is 95% van de woningen in Boekarest privé-eigendom geworden, alle bewoners konden in 1990 tegen een kleine prijs hun eigen woning kopen van de staat. Huren is in Boekarest gestigmatiseerd, jongeren worden gestimuleerd snel een eigen woning te kopen.¹¹⁰ Uit een enquête uit 2006 blijkt dat 93% van alle flatwoningen in heel Roemenië privé-eigendom is. Daarmee staat het land bovenaan in Europa als het gaat om het aantal koopwoningen, samen met Albanië, Bulgarije en Hongarije. In West-Europa is huiseigendom minder gebruikelijk: 70% in Engeland, onder de 50% in Denemarken, Duitsland en Nederland en zelfs minder dan 40% in Zwitserland en Zweden.¹¹¹

De privatiseringsslag in Boekarest leidde tot eigendomskwesties die eerder nog niet speelden bij huiseigenaren in blokken. Wie is er verantwoordelijk voor het onderhoud van de woning, de flat en de buitenruimten? De Roemeense overheid worstelde tevens met deze vraag, aangezien het om een groot aantal woningen en plaatsen in de stad gaat. Maar liefst 70% van de Boekarestenaren woont tegenwoordig in een blok. Daarom kwam de overheid in maart 2009 met een nationaal revitalisatieprogramma voor het vernieuwen van de blokken. Eigenaren zouden de vernieuwingen en werkzaamheden zelf moeten regelen, maar 80% van de kosten wordt door de overheid vergoed.¹¹² Hierbij ging het om het aanbrengen van thermo-isolaties aan de gevel, het vervangen van ramen en het verven van flats.¹¹³ Het probleem van dit programma is dat het zich alleen richt op het exterieur van de flat, niet op het interieur of op de openbare ruimten in en om de flat.

Omdat het programma van 2009 zich alleen op het exterieur richtte, nam een aantal architecten van het collectief Zeppelin het initiatief om de openbare buitenruimten te vernieuwen. Zeppelin is een Roemeense non-profit, opgericht in 2008, die zich bezighoudt met stedelijke ontwikkeling en de relatie met 'communities'. In een maandelijks tijdschrift en met tentoonstellingen, lezingen en stedelijke interventies probeert Zeppelin gemeenschappen op een creatieve manier mee te laten denken en werken aan hun omgeving.¹¹⁴ De gekozen boulevard zou als experiment dienen voor andere, soortgelijke plaatsen in Boekarest die ook kampen met eigendomskwesties in de publieke ruimte. Rondom de blokken aan de Calea Moșilor voelden bewoners zich niet verantwoordelijk, wat mede te maken had met het type bewoner van de flats. Veel bewoners verhuurden hun huizen aan

¹⁰⁹ Pásztor 2009, 91.

¹¹⁰ Ibidem, 84.

¹¹¹ Ibidem, 91.

¹¹² Zeppelin 2009, 88.

¹¹³ Ibidem, 90-91.

¹¹⁴ Zeppelin, <http://e-zeppelin.ro/en/about/>, laatst geraadpleegd op 18-06-2016.

bedrijven of familieleden, waarvoor er weinig bonding was met de buurt.¹¹⁵ Zeppelin besloot in 2009 om zelf, samen met enkele partners zoals Archis, een geldbedrag bij elkaar te zoeken om de buurt te vernieuwen. Op internationaal niveau kwam er aandacht voor het project, waarvoor 21.000 euro nodig was. Sponsors zijn onder andere het Austria Cultural Forum en de Nederlandse Ambassade in Boekarest. Er is gekozen voor vier stedelijke interventies, die elk op hun manier de openbare ruimte terug zouden moeten geven aan de bewoners van de woningen eromheen (figuur 13). Het creëren van een gevoel van verantwoordelijkheid en gemeenschap in de buurt was de grootste taak. De naam voor het project was 'Magic Blocks'.

De eerste interventie kreeg de naam 'A passage between two worlds', die zegt waar het op staat: het opknappen van een passage onder een flat. Een donkere, grauwe onderdoorgang van de openbare ruimte achter de flats naar het verkeersplein aan de andere zijde is getransformeerd tot een 'urban art gallery'.¹¹⁶ De ruimte is bijna volledig oranje geschilderd, waarbij delen met graffiti erop zijn vrijgehouden (figuur 14). Door de oranje kleur is een duidelijke verbinding ontstaan en worden de stukken graffiti gepresenteerd als kunstwerken. Door niet alle graffiti weg te halen, maar het juist te omlijsten, is de graffiti benadrukt en de historische gelaagdheid gevisualiseerd.¹¹⁷

De tweede interventie is 'A place for the community', die tot doel had om een niet gebruikte openbare ruimte terug te geven aan de buurtbewoners. Een ingesloten stukje tussen twee technische gebouwen, afgesloten met een hekwerk aan de straatzijde, is op de straat oranje geverfd in patronen van een speelveld, zoals voetbal en basketbal.¹¹⁸ Op deze manier zouden kinderen de ruimte gaan gebruiken om in te spelen. Naast de ontstane speelruimte is een oranje bankje geplaatst met een oranje tafeltje in het midden, zodat ouders en buurtbewoners naar de spelende kinderen kunnen kijken, terwijl ze door het design uitgenodigd worden iets te eten of te drinken (figuur 15).¹¹⁹ Een lijn van oranje stippen loopt van de interventie de buurt in om buurtbewoners er naartoe te verleiden.¹²⁰

'Please step on the grass', de derde interventie, nodigt de bewoners uit om gebruik te maken van de tuintjes in de openbare ruimte, die niemand gebruikt. Er zijn veel hekken en hekjes te vinden in de openbare ruimten, die stukken groen en tuintjes omheinen. Op deze manier blijven ze onaangestast, maar ook ongebruikt.¹²¹ De ingreep in de openbare ruimte is bij deze interventie niet groot: oranje constructies, een combinatie van een trappetje en een bankje, zijn over de hekjes geplaatst, waardoor bewoners gemakkelijk in de groene ruimten kunnen stappen of er even kunnen zitten. Binnenin het

¹¹⁵ Zeppelin 2009, 53.

¹¹⁶ Zeppelin 2011, 28.

¹¹⁷ Public Space, <http://www.publicspace.org/en/works/g202-magic-blocks>, laatst geraadpleegd op 08-06-2016.

¹¹⁸ Zeppelin 2011, 28.

¹¹⁹ Public Space, <http://www.publicspace.org/en/works/g202-magic-blocks>, laatst geraadpleegd op 08-06-2016.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ Zeppelin 2009, 68.

tuintje zijn een oranje stoel en tafeltje geplaatst, zodat bewoners daadwerkelijk weer gebruik kunnen maken van de ruimte (figuur 16).¹²²

De vierde en laatste interventie heet 'An urban living-room', waarbij geprobeerd is om het effect van de woonkamer te realiseren tussen twee blokken in. Gerecycled huiskamermeubilair is geplaatst op een betonnen plaat, die al op de plaats van de interventie lag, en is oranje geverfd (figuur 17). Voor de oranje stoeltjes is een oranje bak met kiezelstenen geplaatst, die bedoeld is om in te spelen.¹²³ Ook hier worden bewoners uitgenodigd om gebruik te maken van de openbare ruimte door er te zitten en te kijken naar de spelende kinderen. De oranje kleur in alle vier de interventies is een verbindende factor. Verder duidt de felle kleur enerzijds waar de problematische gebieden in de openbare ruimte zijn, anderzijds laat het ook zien dat het plaatsen met mogelijkheden zijn.¹²⁴ Waar voorheen gedacht werd dat de buitenruimten van niemand zouden zijn, hebben de interventies tot doel gehad om bewoners eigenaar van het gebied te laten worden en er gebruik van te laten maken.

c. Het resultaat

Anders dan bij Kleiburg ging het project Magic Blocks over een aantal oplossingen voor de openbare ruimte rondom een aantal blokken aan de Calea Moșilor. Waar de Bijlmerflat in 2011 bedreigd werd met sloop, werden de blokken in Boekarest juist opgeknapt en klaargestoomd voor de komende decennia. Wat beide gevallen bindt, is het gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel voor de openbare (buiten-)ruimten. In Boekarest is met vier interventies in 2010 geprobeerd om bewoners te betrekken bij de veelal verlaten, openbare ruimten rondom het flats. Hoewel in de Bijlmermeer bewoners eigenaar van hun woning werden door middel van kluswoningen die zij moesten kopen, waren de woningen rondom de de Calea Moșilor al koopwoningen. Desalniettemin waren de meeste bewoners niet de directe eigenaar, waardoor er toch een gebrek aan verantwoordelijkheid voor de buitenruimten ontstond.

De meeste interventies nodigen alle bewoners uit om van de leefomgeving gebruik te maken. Loze ruimten zijn ingericht als speelplaatsen, tuintjes of als huiskamer met stoeltjes. Al deze aanpassingen vertonen grote gelijkenissen met het ideaal van de microraiion in de jaren zeventig: zelfstandige woningen, maar gedeelde functies rondom de flats en sociale interactie in de buitenruimte. Met de val van het communisme kwam de systematisering in Boekarest, ook rondom de Calea Moșilor, stil te liggen. De scheiding tussen de blokken en de loze ruimten erachter is vervolgens niet ingericht, waardoor het geplande concept van de microraiion niet uitgevoerd werd. De interventies in het project

¹²² Public Space, <http://www.publicspace.org/en/works/g202-magic-blocks>, laatst geraadpleegd op 08-06-2016.

¹²³ Ibidem.

¹²⁴ Ibidem.

Magic Blocks zorgen ervoor dat de sociale interactie gefaciliteerd wordt. Waar bewoners vóór 2010 geen ruimtelijke mogelijkheid hadden om te spelen of elkaar te ontmoeten, is dat nu wel het geval.

Het probleem is echter niet alleen ruimtelijk: de openbare ruimte moet uitnodigen om er gebruik van te maken, maar dan blijft de vraag van het eigenaarschap ervoor liggen. In de Bijlmermeer zijn bewoners actief betrokken bij het vernieuwen van hun flat en leefomgeving, in Boekarest is dat niet het geval. De reden daarvoor is dat Magic Blocks een experiment was. Toch hadden de interventies niet gebruikt hoeven te worden, aangezien de bewoners zich er nog steeds niet verantwoordelijk voor voelen. Wie regelt het onderhoud van de binnenplaatsen, wie zorgt ervoor dat de plaatsen schoon en veilig blijven en hoe worden de ruimten gebruikt in de winter, als het sneeuwt en koud is?

Doordat het project zich volledig richtte op de rol van de bewoners, is de rol van de Gemeente Boekarest achterwege gebleven. Niet alleen de woningen zijn geprivatiseerd in de jaren negentig, ook de verantwoordelijkheid voor de buitenruimten is bij de woningeigenaren komen te liggen. Magic Blocks heeft de systematisering af weten te maken door de rol van de microraiion toe te voegen aan de buurt en is erin geslaagd om bewoners actiever te laten kijken naar de loze ruimten tussen de gebouwen. Het is aan de Gemeente Boekarest om de rol van facilitator op zich te nemen: goed onderhoud van de buitenruimten zorgt voor beter gebruik ervan.

4.4 Conclusie

De Bijlmerflat Kleiburg en de blokken en openbare ruimten rondom de Calea Moşilor in Boekarest hadden beide te maken met een gebrek aan verantwoordelijkheid in de jaren negentig. In de Bijlmermeer was het functionalisme losgelaten en werden de klassieke flats (gedeeltelijk) gesloopt om plaats te maken voor laagbouw. In Boekarest werden woningen geprivatiseerd, maar bleven de openbare ruimten ongebruikt. Vanaf 2010 is geprobeerd op beide locaties om de omgeving en de flats te moderniseren en de bewoners te betrekken bij hun buurt. Op welke manier zijn die transformaties verlopen en is er te spreken van een ideologische toenadering of juist van een eigen ontwikkeling van modernisering?

In de Bijlmermeer was er sprake van sloop van één van de laatste, onaangepaste Bijlmerflats. Voor het symbolische bedrag van één euro is de flat Kleiburg opgekocht door een consortium dat de het gebouw grondig renoveerde, woningen tot casco kluswoningen transformeerde en de buitenruimten aan de nieuwe bewoners toe-eigende. Het was de taak om een gevoel van verantwoordelijkheid te creëren. Nieuwe bewoners konden kluswoningen kopen, waardoor ze actieve gebruikers van de flat werden. Met de verbouwingen is aandacht gelegd op het oorspronkelijke uiterlijk van de flat, de situatie van 1971 was het uitgangspunt. Verbeterpunten van de jaren tachtig werden verwijderd, zoals verf op de gevel, of gemoderniseerd, zoals het verwijderen van externe liften en het aanbrengen van interne

exemplaren. Het functionalisme werd losgelaten door parkeren op het maaiveld toe te staan en door privétuinen in de vertoefruimten aan te brengen. Hierdoor is er ingespeeld op de gevoelens van onveiligheid die er heersten voor de begane grond. Tevens zijn hier woningen en entrees naar overige verdiepingen aangebracht.

Rondom de Calea Moșilor in Boekarest speelde een soortgelijk probleem als bij Kleiburg: bewoners voelden zich niet verantwoordelijk voor de buitenruimten en maakten er geen gebruik van. Doordat bewoners in de jaren negentig eigenaar werden van hun koophuis, ontstond de vraag wie verantwoordelijk is voor het onderhoud van de woning, de flat en de buitenruimten. In 2009 kwam de Roemeense wet die het voor woningeigenaren gemakkelijk moest maken om het uiterlijk van de flat te renoveren. De buitenruimten bleven een 'niemandsland', waardoor het project Magic Blocks van Zeppelin in 2010 poogde bewoners te betrekken bij hun leefomgeving. Vier interventies brachten bewoners van hun woningen naar buiten om te spelen, elkaar te spreken of te laten nadenken over de openbare ruimte. De felle, oranje kleur trok niet alleen hun aandacht, het gaf ook aan dat er plaatsen met mogelijkheden in de omgeving van de bewoners waren. Hoewel de bewoners actief gebruik zijn gaan maken van de loze ruimten tussen de gebouwen, blijft de vraag bestaan wie er verantwoordelijk voor is in het onderhoud. Voor de Gemeente Boekarest is daarin een rol weggelegd, door mogelijkheden te creëren waar bewoners gebruik van zouden kunnen maken.

Van de Bijlmermeer en Boekarest kan in de jaren vijftig en zestig gezegd worden dat ze naar elkaar toe bewogen, volgens de toenaderingstheorie. Beide gebieden hadden de intentie te moderniseren, de uitwerking daarvan was echter anders. Hoewel Kleiburg en Magic Blocks afstand nemen van het verleden door te renoveren en te vernieuwen, besteden ze allebei aandacht aan de oorspronkelijke idealen. Met Kleiburg is de geprobeerd de situatie van 1971 zoveel mogelijk terug te brengen, rondom de Calea Moșilor is het ideaal van de microraión geprobeerd te herleven. De ongebruikte buitenruimten in Boekarest zijn getransformeerd tot plekken van interactie en saamhorigheid, zoals het bedoeld was in de plannen van de jaren zeventig en tachtig.

Er is te zien dat de scheidslijn tussen socialistisch en kapitalistisch niet zwart-wit is in beide casestudies. Waar de Bijlmermeer en Boekarest in de jaren zestig toenadering hadden in ideologieën, was de uitwerking toch anders. De Bijlmermeer is gebouwd volgens modernistische idealen, zoals het functionalisme, terwijl Ceaușescu vanaf 1965 Boekarest wilde industrialiseren en moderniseren volgens socialistische idealen. Daarnaast zijn veel idealen niet gerealiseerd in de jaren zeventig en tachtig, waardoor er veranderingen nodig waren aan Kleiburg en de Calea Moșilor in de jaren vanaf 2000. De werkelijkheid pakte anders uit dan de idealen inhielden: de Bijlmermeer werd gesloopt en de huurwoningen in Kleiburg werden getransformeerd naar kluswoningen die te koop waren, in Boekarest was er gebrekkig onderhoud aan de gevels van de flats en werd er weinig gebruik gemaakt van de

gemeenschappelijke buitenruimten.

Desalniettemin was er sprake van modernisering in beide gebieden en in beide casestudies. De Bijlmermeer moest de toekomst voorstellen van architectuur, stedenbouw en wonen in Amsterdam. Die gedachte is uitgevoerd in de jaren zeventig en aangepast in de jaren tachtig. In de jaren negentig ontstond het idee dat de wijk niet meer modern maar achterhaald was, waardoor er besloten is tot sloop. Met de vernieuwing van de Bijlmerflat Kleiburg is de wijk wederom modern en vernieuwend te noemen. Alle 511 woningen zijn verkocht als kluswoningen, waardoor de buurt er actieve, betrokken bewoners bij heeft. Ook in Boekarest is een ideaal gestoeld op gemeenschapszin en het collectief uitgevoerd in de jaren zeventig en aangepast – namelijk versterkt – in de jaren tachtig. Met de val van de Ceaușescu's ontstond het idee dat de ingeslagen weg niet meer modern was, dus was het in 2010 tijd voor vernieuwing aan de flats en de leefomgeving. Bewoners worden uitgedaagd de verlaten buitenruimten te gebruiken en elkaar er te ontmoeten, zoals het de bedoeling was in de microraiens. De Calea Moșilor is daarmee vernieuwd en klaargestoomd voor de komende decennia.

De socialistische idealen bestonden in beide casestudies en er is teruggekeken naar die idealen in de vernieuwde uitvoeringen. De oorspronkelijke vorm van Kleiburg was het uitgangspunt voor de vernieuwing, terwijl het ideaal van de microraien een grote rol speelde bij de vernieuwing van de Calea Moșilor. De realiteit van de jaren negentig met het abrupte einde van het functionalisme in de Bijlmermeer en het communisme in Boekarest betekende een nieuwe vorm van modernisering. In beide casestudies is de moderniteit anders uitgevoerd, waardoor er anders naar gekeken dient te worden; niet enkel in de zin van toenadering of afsplitsing, maar als verschillende systemen, die beide op hun eigen manier gemoderniseerd zijn. De theorie van de verscheidenheid aan moderniteiten, de 'varieties of modernity', toont hier aan dat twee samenlevingen die op het gebied van industrie, urbanisatie en stedenbouw van elkaar kunnen verschillen, als nog via hun eigen weg kunnen moderniseren.

Conclusie

De Bijlmermeer en delen van Boekarest hebben zich vanaf de jaren vijftig tot in het heden op een bepaalde manier ontwikkeld, waarin verschillen en overeenkomsten te zien zijn. In de tijdlijn vertonen beide locaties grote overeenkomsten: stedelijke planvorming in de jaren dertig, uitvoering in de jaren zestig en zeventig, transformatie in de jaren tachtig en recentelijk opnieuw een vernieuwingsslag. In deze scriptie is onderzocht of de overeenkomsten in de tijdlijn in een groter verband te passen zijn. Is er te spreken van toenadering tussen de twee steden in de stedelijke ontwikkeling of dient er op een andere manier naar gekeken te worden? Op deze vraag is alleen een antwoord te geven, als er kennis wordt genomen van de historische, politieke, sociologische en architectonische context. De hoofdvraag was dan ook: hoe zijn de Bijlmermeer en grote delen van Boekarest ontworpen en gerealiseerd en op elke manier is er sprake van vooruitgang?

In de originele planvorming van de Bijlmermeer is uitgegaan van de toepassing van het functionalisme. Op strikte wijze is dit uitgevoerd: scheiding tussen wonen in de wijk, werken in de stad en recreëren in de stadsparken en elders en een scheiding tussen langzaam- en snelverkeer in de wijk. In Boekarest is dit tot 1977 minder streng uitgevoerd. In de microraisons, de woongemeenschappen, waren verkeersstromen gescheiden, maar de microraison kenmerkt zich door een mengeling van functies met haar speeltuinen, winkeltjes en de mogelijkheid tot parkeren tussen de blokken. Waar de Bijlmermeer in de jaren zestig ontworpen was als ideaalstad, ontwikkelde Boekarest zich pas vanaf 1977 volgens een sterke ideologie. De Roemeense dictator Ceaușescu wilde vanaf 1965 al moderniseren door het land te industrialiseren en te urbaniseren, maar kon dat pas echt realiseren vanaf de late jaren zeventig. In Amsterdam betekende de bouw van de Bijlmermeer suburbanisatie: het huisvesten van inwoners aan de randen van de stad. In Boekarest was dit het tegenovergestelde: in heel Roemenië werden dorpen met de grond gelijk gemaakt om Boekarest te laten groeien in bevolkingsaantal. Om een moderne, elegante hoofdstad te worden, moest Boekarest urbaniseren.

In beide steden stond kwantiteit boven kwaliteit. De flats in de Bijlmermeer en de blokken in Boekarest moesten snel en in groten getale gebouwd worden. Met geprefabriceerde panels kon dit snel gerealiseerd worden. Het resultaat was het gebruik van goedkoop, slecht beton. Dit betekende gehorigheid in de huizen en het afbrokkelen van beton in de flat. In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, is het gebouwtype niet te kenmerken als typisch West- of Oost-Europees. In beide delen van Europa komen flats voor, waar de sociaalpolitieke context betekenis geeft aan het gebouw. Werd de flat gebouwd in West-Europa dan was het gebouw bedoeld om ruim wonen in het groen te realiseren. In Oost-Europa werd de bouw van het blok aangegrepen om socialistische idealen als de Nieuwe Mens

te realiseren. In beide gevallen is het betonnen bouwwerk symbool voor het collectief: zelfstandige woningen met gemeenschappelijke binnen- en buitenruimten, waarvoor de bewoners zorg zouden dragen. In de Bijlmermeer en in Boekarest bleef dit verantwoordelijkheidsgevoel achterwege.

Vanaf de late jaren zeventig traden er veranderingen op. In de Bijlmermeer werd het strikte functionalisme losgelaten in ruil voor een lossere omgang: parkeren op het maaiveld werd hier en daar mogelijk, bergingen op de begane grond werden getransformeerd om levendigheid te creëren, gemeenschappelijke ruimten werden tot huiskamers gemaakt met behulp van bewoners en de flats werden geverfd om desoriëntatie en betonrot tegen te gaan. In Boekarest werd een nieuw stadscentrum met een nieuwe architectonische stijl gerealiseerd om idealen van de Roemeense dictator te uiten. De stad maakte een fysieke en sociale transformatie; huizen van de bourgeoisie werden gesloopt in ruil voor blokken voor de burgers van Boekarest. Bijna 10.000 nieuwe blokken werden bijgebouwd in deze periode. Toch is er niet te spreken over het homogeniseren van de stad. Het stadscentrum was bedoeld voor de partijleden en buitenlands bezoek, de bewoners van de stad woonden in de woonwijken om het Centru Civic. In deze periode werd de rol van het individu in de Bijlmermeer steeds groter, terwijl die in Boekarest kleiner werd. Ideologie werd ingeruild voor participatie en verbetering van de leefbaarheid in de Bijlmermeer, terwijl Ceaușescu door de aardbeving van 1977 de kans kreeg om gecentraliseerd zijn idealen uit te voeren.

De jaren negentig betekenden nogmaals een transformatie voor beide steden: in de Bijlmermeer waren de kosten voor het onderhoud van de flats niet meer te betalen, waardoor besloten werd om de wijk grotendeels te slopen. In Roemenië werden de Ceaușescu's omgebracht en kwam er een einde aan het socialisme. In Amsterdam en in Boekarest bleef het gebrek aan gevoel van verantwoordelijkheid bestaan, waardoor er stedelijke interventies recentelijk zijn geweest. De eerste casestudy, Kleiburg in de Bijlmermeer, is een terugkeer naar de vorm van 1971. Aanpassingen van de jaren tachtig zijn verwijderd en huidige ideeën over vooruitgang voor de flat zijn uitgevoerd. Van functionalisme is geen spoor meer te bekennen, aangezien parkeren op het maaiveld volledig toegestaan is, de openbare, groene vertoefruimten getransformeerd zijn naar privétuinen en de bewoners met kluswoningen volledig eigenaar van hun huis en omgeving zijn geworden. Ook de tweede casestudy, de Magic Blocks rondom de Calea Moșilor in Boekarest, tonen een terugkeer naar een ideaal, namelijk dat van de microraión. Vier stedelijke interventies hebben gezorgd voor levendigheid tussen de gebouwen en hebben de bewoners uitgedaagd mee te denken over hun leefomgeving. Op die manier zijn de bewoners eigenaar gemaakt. Net als bij Kleiburg is burgerparticipatie gerealiseerd door middel van stedelijke ontwikkeling.

De casestudies staan centraal in de discussie over moderniteit en vooruitgang van beide plekken. De toenaderingstheorie, waarbij twee samenlevingen meer op elkaar gaan lijken als ze

industrialiseren, is te zien als goed vergelijkingsmiddel voor de periode van de jaren vijftig en zestig van de Bijlmermeer en delen van Boekarest. De intentie tot moderniseren was er, het toepassen van ideologie in architectuur en stedenbouw stond voorop en een gebouwtype dat het collectief symboliseerde, is in beide steden uitgevoerd in de vorm van het geprefabriceerde blok. Maar het is belangrijk om de ontwikkeling van beide niet lineair en zwart-wit te zien: de uitwerking van de moderniseringsdrang was namelijk anders, evenals de politieke en sociologische context. De Bijlmermeer is gebouwd in een gedecentraliseerd land door een specifiek team van ontwerpers, het Bijlmerteam, terwijl Boekarest vanaf 1965 steeds gecentraliseerder ontworpen en gerealiseerd is. Een verscheidenheid aan moderniteiten is te zien in de resultaten van de casestudies. In 2010 waren Kleiburg en de Magic Blocks niet meer modern, maar achterhaald. Ingrepen waren nodig om nieuwe idealen, als burgerparticipatie, te realiseren. Deze periode is te typeren als postsocialistisch of zelfs als kapitalistisch, aangezien de rol van de Staat steeds kleiner wordt en het beroep op het gevoel van verantwoordelijkheid van burgers steeds groter wordt. In Kleiburg kwam er een rol voor de actieve burger en het individu met kluswoningen die te koop waren. In de blokken rondom Calea Moșilor werd het individu uitgenodigd in de ongebruikte buitenruimten. Daarmee zijn beide plekken gemoderniseerd en in plaats van gesloopt of verlaten weer klaargestoomd voor de komende jaren.

In de historie en in recente ontwikkelingen is te stellen dat de Bijlmermeer en Boekarest op verschillende momenten toenaderingen vertonen, al hebben ze zij grotendeels op hun eigen wijze ontwikkeld. Beide locaties hadden de wil om te moderniseren en begonnen hun stedelijke ontwikkeling met bepaalde idealen. Door de tijd namen de idealen in de Bijlmermeer af, terwijl ze juist toenamen in Boekarest. Vanaf de jaren negentig veranderde de situatie en raakten de locaties van de casestudies achterhaald. Er was wederom de noodzaak om te moderniseren, wat resulteerde in het zorgen voor actieve, betrokken burgers om de samenleving vooruit te brengen. Waar er begonnen is in de jaren zestig met socialistische idealen als het collectief, dienen beide steden zich aan te passen aan de kapitalistische werkelijkheid.

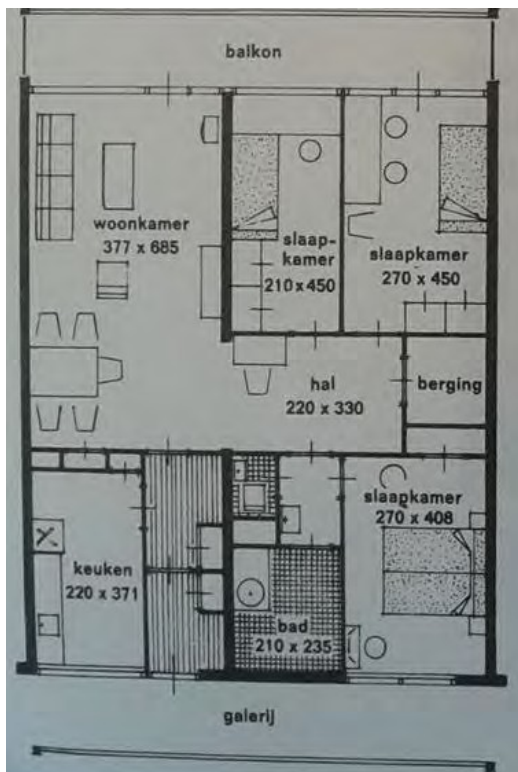
Afbeeldingenlijst

Figuur 1. Een typisch flatgebouw uit de jaren zeventig in Vitan, Boekarest. Eigen archief, januari 2015.

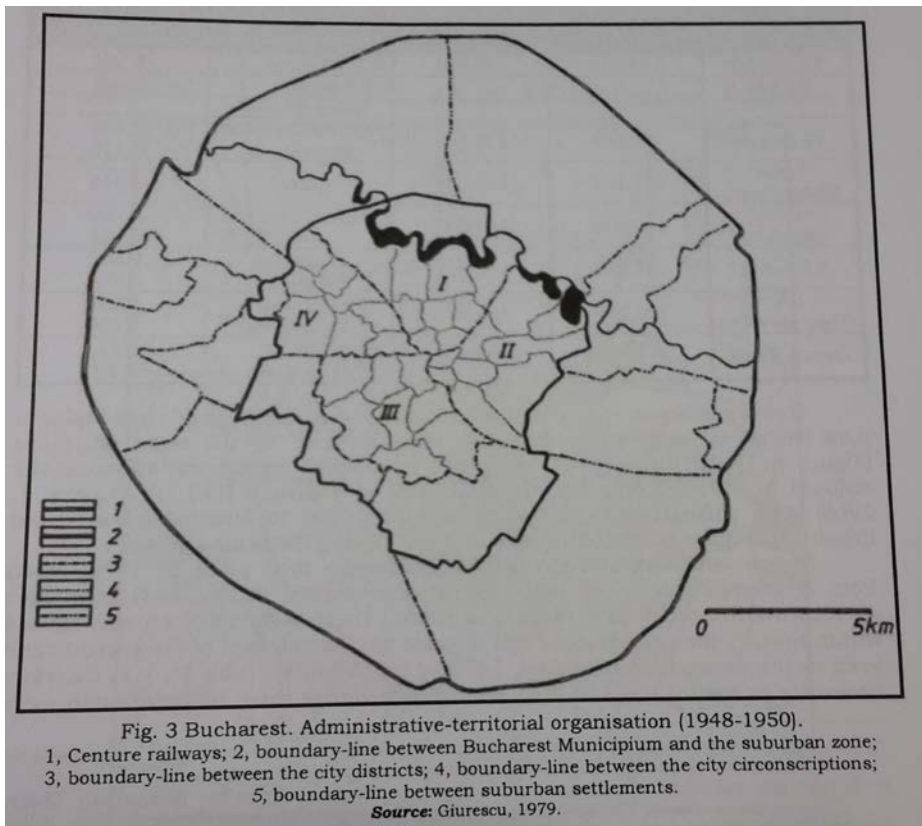
Figuur 2. Vierkamerwoning in de flat Gerenstein.

Dijkhuis (1975), 24.

Figuur 3. Kaart van onderverdeling van Boekarest in de jaren dertig.

Săgeată 2008, 39.

Figuur 4. Appartementenblokken in Suceava, een testcasus voor Boekarest.

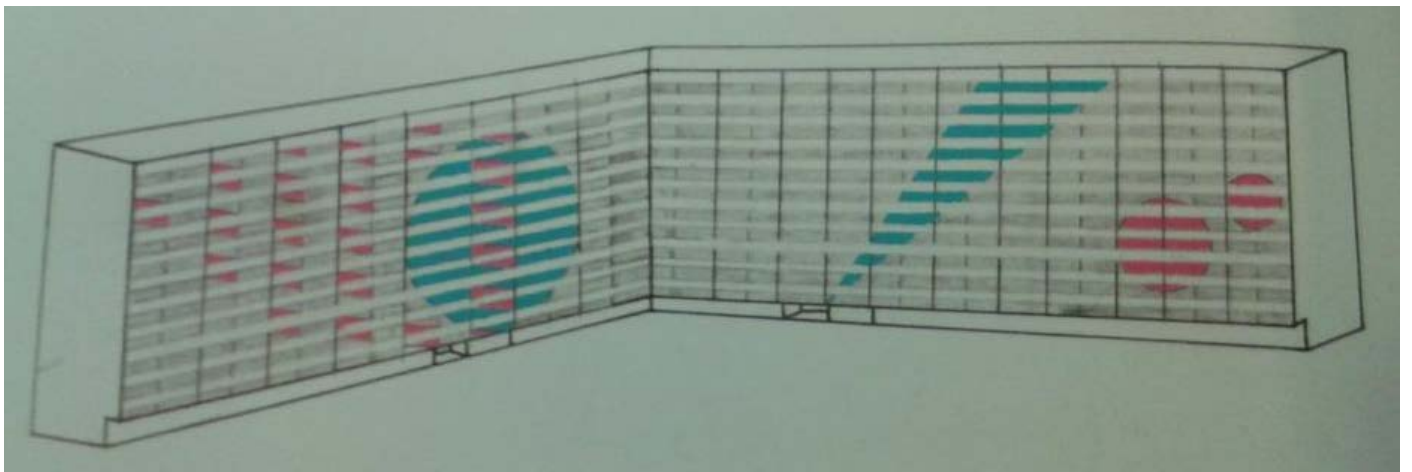
Drazin 2005, 209.

Figuur 5. *Parkeren op het maaiveld werd mogelijk.*
Projectbureau Vernieuwing Bijlmermeer 1994.

Figuur 6. *Voorstellen Edwin Boering voor het beschilderen van de flats: herkenbaarheid.*
Melse 1985, 84.

Figuur 7. Een voorbeeld van eclectische architectuur in het Centru Civic van Boekarest. Blok gelegen aan de Bulevardul Unirii, de grote monumentale as. Eigen archief, mei 2016.

Figuur 8. Het verschil in het stratenpatroon tussen 1980 en 1990 in Boekarest, met onderaan aan de linkerzijde op de plek van de witte vlek het Huis voor de Republiek.

Danta 1993, 176.

Figuur 9. Geverfd blok in Boekarest. Zoals dit blok zijn er vele in de stad: de verf moest de bewoners helpen oriënteren en had naast een positiever effect op de mens een remmende werking op betonrot. Eigen archief, januari 2016.

Figuur 10. Het vernieuwde Kleiburg: ontdaan van verf, opgeschoond en met afgesloten galerijen. Eigen archief, maart 2015.

Figuur 11. *Levendigheid op het maaiveld: glazen entrees en parkeergelegenheid.* Eigen archief, maart 2015.

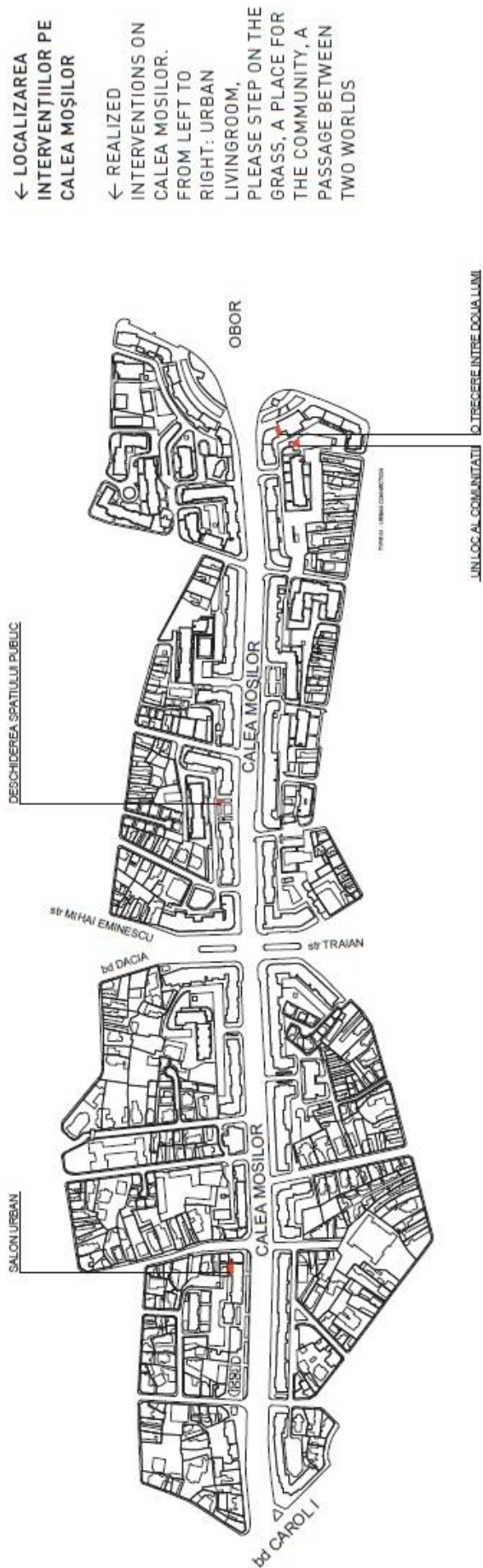
Figuur 12. *Voor- en achterzijde Calea Moșilor.* Zeppelin 2011, 24.

← CALEA MOȘILOR.
PE BULEVARD ȘI ÎN
SPATELE ACESTUIA

← CALEA MOȘILOR.
ON THE BOULEVARD
AND BEHIND IT

Figur 13. De locaties van de interventies rondom Calea Moșilor. Zeppelin 2011, 27.

Figuur 14. De eerste interventie van Magic Blocks. Zoals te zien is, is niet alle oranje verf intact en ongeschonden gebleven aan nieuwe graffiti. Eigen archief, januari 2016.

Figuur 15. De tweede interventie. Een oranje bank nodigt buurtbewoners uit elkaar te ontmoeten. Zeppelin 2011, 29.

Figuur 16. *De derde interventie nodigt bewoners uit over de hekjes te stappen en gebruik te maken van de groene ruimten tussen de gebouwen.* Zeppelin 2011, 29.

Figuur 17. *De vierde interventie is een voorstelling van een oranje woonkamer, waarin ouders zittend kunnen kijken naar hun spelende kinderen.* Zeppelin 2011, 29.

Literatuur- en archivalijst

- Backer, A.M., *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, Deel West* (Rotterdam 1998).
- Biervliet, W.E., *Bewonersonderzoek Glijphoeve I. Amsterdam Bijlmermeer. Interim-rapport: Beleid en Faciliteiten. Begeleidingsteam Glijphoeve* (Amsterdam 1976).
- BijlmerMuseum, <https://bijlmermuseum.wordpress.com/>.
- Bleumink, R., *Van beneden naar boven kijken. Onderzoek naar de beoordeling van oorspronkelijke bewoners en hun invloed op het resultaat van de Bijlmermeer in de jaren 1970 en 1980* (Amsterdam 2015). Online: <http://www.jhsg.nl/rick-bleumink-van-beneden-naar-boven-kijken/>.
- Bonnefoy, X., et al, 'Housing conditions and self-reported health status: A study in panel block buildings in three cities of Eastern Europe', *Journal of Housing and the Built Environment*, 18:4 (2003), 329-352.
- Brochure Klushuizen in de flat 2014, <http://www.klushuisamsterdam.nl/1104/img/flipbook/index.html#/0>.
- Cavalcanti, M.D.B.U., 'Urban reconstruction and autocratic regimes: Ceausescu's Bucharest in its historic context', *Planning Perspectives*, 12:1 (1997), 71-109.
- Chelcea, L., 'The 'Housing Question' and the State-Socialist Answer: City, Class and State Remaking in 1950s Bucharest', *International Journal of Urban and Regional Research*, 36:2 (2012), 281-296.
- Danta, D., 'Ceausescu's Bucharest', *Geographical Review*, 83:2 (1993), 170-182.
- Diaconu, A., 'Housing the civil servants and (re)constructing the Romanian nation state: ideology, policy and architecture (1918–1958)', *National Identities*, 14:3 (2012), 257-271.
- Dijkhuis, J.H., *Bijlmermeer van binnen: een grootschalige hoogbouw-wijk beoordeeld door bewoners* (Delft 1975).
- Drazin, A., 'Architecture without Architects: Building Home and State in Romania', *Home Cultures*, 2:2 (2005), 195-220.
- Driest, H. e.a., *Van de Bijlmer nog meer maken* (Delft 1984).
- Eisenstadt, S.N., 'Multiple Modernities', *Daedalus*, 129:1 (2000), 1-29.
- Gilberg, T., *Nationalism and Communism in Romania: the Rise and Fall of Ceausescu's Personal Dictatorship* (New York 1990).

- Ioan, A., 'The peculiar history of (post)communist public places and spaces: Bucharest as a case study', in: Stanilov, K., *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism* (Dordrecht 2007).
- KondorWessels Vastgoed, <http://www.kondorwessels-amsterdam.nl/nl/nieuwbouw/projecten/detail/klushuizen-kleiburg>.
- Liagre Böhl, H. de, *Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing* (Amsterdam 2010).
- Light, D., C. Young, 'Urban space, political identity and the unwanted legacies of state socialism: Bucharest's problematic Centru Civic in the postsocialist era', *The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 41:4 (2013), 515-535.
- Lykiardopol, M., 'The Mutilation of Bucharest', *UNESCO Courier* (januari 1991).
- Maxim, J., 'Mass housing and collective experience: on the notion of microraiion in Romania in the 1950s and 1960s', *The Journal of Architecture*, 14:1 (2009), 7-26.
- Melse, E., 'Van Bijlmergrijs tot Bijlmerbont', *De Architect*, 16 (oktober 1985) 79-86.
- Mentzel, M., *Bijlmermeer als grensverleggend ideaal: een studie over Amsterdamse stadsuitbreidingen* (Delft 1989).
- Mihăilescu, V., e.a., 'Le bloc 311: Résidence et sociabilité dans un immeuble d'appartements sociaux à Bucarest', *Ethnologie française*, 25:3 (1995), 484-496.
- Neamțu, E., 'Impenetrable Plans and Porous Expertise: Building a Socialist Bucharest in the 1950s', *New Europe College Europa Program Yearbook 2007-2008*, (2008), 89-108.
- O'Neill, B., 'The political agency of cityscapes. Spatializing governance in Ceausescu's Bucharest', *Journal of Social Archaeology*, 9:1 (2009), 92-109.
- Pásztor, G., e.a., 'Romanian Housing Problems: Past and Present', *Studia Universitatis Babes-Bolyai Sociologia*, 1 (2009), 79-100.
- Popa, M.R., e.a., 'Bucharest', 61-74 in: *Capital Cities in the Aftermath of Empires. Planning in Central and Southeastern Europe* (Oxfordshire 2010).
- Projectbureau Vernieuwing Bijlmermeer, Consortium De Flat, *Concept Ontwerp Openbare Ruimte Kleiburg* (8 oktober 2014).
- Projectbureau Vernieuwing Bijlmermeer, *De Bijlmermeer. Vernieuwing in de stad van morgen* (Amsterdam 1994).

- Projectburo Hoogbouw Bijlmermeer e.a., *De Bijlmer in de lift. Verbeteringsvoorstellen voor flats en woonomgeving* (Amsterdam 1984).
- Public Space, Bravo, D., <http://www.publicspace.org/en/works/g202-magic-blocks>.
- Racu, R., 'Ce blocuri s-au construit în București după cutremurul din 1977', 2010, <http://www.zf.ro/proprietati/ce-blocuri-s-au-construit-in-bucuresti-dupa-cutremurul-din-1977-7807498>.
- Rossem, V.T. van, *Het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. Geschiedenis en Ontwerp* (Amsterdam 1991).
- Săgeată, R., 'Bucharest. Geographical and Geopolitical Considerations', *Romanian View on Political Geography*, 10:1 (2008), 37-56.
- Schmidt, V.H., "Multiple Modernities or Varieties of Modernity?", *Current Sociology* 54:1 (2006), 77-97.
- Skinner, R.J., 'Technological Determinism: A Critique of Convergence Theory', *Comparative Studies in Society and History*, 18:1 (1976), 2-27.
- Somer, K., *De functionele stad: de CIAM en Cornelis van Eesteren, 1928-1960* (Rotterdam 2007).
- Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archief van de Secretarie; Afdeling Sociale Zaken Onderafdeling Bijlmer. Inv. nr. 17, Frissenstein, ruimten, collectief.
- Tarchanow, A., Kawtaradse, S., *Stalinistische Architektur* (München 1992).
- Tismaneanu, V., *Stalinism for all seasons: a political history of Romanian communism* (Berkeley 2003).
- Tosics, I., 'City development in Central and Eastern Europe since 1990: The impacts of internal forces', in: Hamilton, F.E.I., *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe. Towards Globalization* (Tokyo 2005).
- Woud, A. van der, *Het Nieuwe Bouwen Internationaal Volkshuisvesting Stedebouw* (Delft 1983).
- Zeppelin, <http://e-zeppelin.ro/en/about/>.
- Zeppelin, 'Behind the Concrete Curtain', *Urban Report*, 3 (2011), 23-29.
- Zeppelin, *Magic Blocks. Scenarios for socialist collective housing estates in Bucharest* (Boekarest 2009). Online: https://issuu.com/zeppelin.magazine/docs/magic_blocks/1?e=0/5310857.